

A decorative rectangular border made of intricate floral and vine patterns, with small leaves and flowers, framing the central text.

विक्रमोर्वशी चोटक.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૪૩૫૫

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ વિદ્યોત્સવ ગોરડ

વિગય

૬૪૫:૨

૫૪. ૧૭

ઉર્વશી. સખી ચિત્તલેખા, છોડાવ મારો હાર. (એમ કહી મન માનુ ભુવેછે.)

TO
THOMAS BLOOD CURTIS, ESQUIRE,

EDUCATIONAL INSPECTOR,
NORTHERN DIVISION.

&c. &c. &c.

THIS TRANSLATION
FROM THE SANSKRIT VIKRAMORVASHI
OF

KALIDÁS, THE INDIAN SHAKSPEARE
IS DEDICATED

AS AN HUMBLE TOKEN OF DEEP GRATITUDE

FOR

MANY KINDNESSES RECEIVED AT HIS HANDS,

AND IN ADMIRATION OF HIS WARM ZEAL

IN THE PROMOTION OF

NATIVE IMPROVEMENT

AND

GUJARÁTI LITERATURE

BY HIS HUMBLE AND AFFECTIONATE PUPIL

THE TRANSLATOR.

छपय.

दामस बल्लड कर्दीस, बिराजो विद्या खाते,
मुज देशीने माठ, करो श्रम थातो खांते;
गुरु शिष्य संबंध, आपणो चाल्यो झाझो,
वर्ष वित्यां पण तोय, प्रेम छे ताजेताजो;
तेनुं रेवा संभारणुं, त्रोटक भाषान्तर करी,
अर्पुछुं ए रणछोड हुं, पूर्ण प्रेम त्ददयेधरी.

મસ્તાવના.

આ વિક્રમોર્વશી ત્રોટક મહા કવિ કાલિદાસનું રચેલું છે. એ કવિ કાલિદાસ પંડિતને નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે; અને તેના સંબંધી ઘણી બાબતો લોકોમાં ચાલી રહી છે. પરંતુ એ ક્યારે અને કોના વારામાં થયો એ વિષે વિદ્વાનોનાં જીદાં જીદાં મત છે. કાલિદાસના જેવો અન્ય કવિ શેક્સપિયર થઈ ગયો, તેના સંબંધીનું વૃત્તાંત ઘણું ખરું જોમ ખંધારામાં રહી ગયું છે તેમ આપણા આ કવિવિષે પણ થયેલું છે. આ કાણે કાલિદાસનું વૃત્તાંત આપવાનો મારો વિચાર નથી; પણ અમારા 'શેક્સપિયર કથા સમાજ' નામના પુસ્તકમાં મેં શેક્સપિયર કવિનું વૃત્તાંત આપ્યું છે તે પ્રમાણે "કાલિદાસ કથાસમાજ" પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો વેચાર છે તેમાં તે વૃત્તાંત આવશે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશી, અને શાકુંતલ નાટક એ જો ક્રમમાં લખ્યાં છે તે ક્રમ પ્રમાણે કાલિદાસે રચેલાં જણાય છે. પહેલું નાટક રેલાં ખેના કરતાં કનિષ્ઠ છે. વિક્રમોર્વશી અને શાકુંતલ નાટકની રચના ઘણી ખરી સરખી છે; જન્મેમાં નાયક માનવી અને નાયકા દેવાંગના છે, એટલું જ નહિ પણ એક નાટકનાં નાયક અને નાયકા ખીજ નાટકનાં નાયક અને નાયકા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પુરૂરવ અને દુષ્યત બે એક જ વંશના છે, તેમજ ઉર્વશીની સખી મેનકાની શકુંતલા પુત્રી થાય છે.

જન્મે શૃંગારરસપ્રાધાન્ય છે. જન્મેની વસ્તુનો આધાર પુરાણમાંથી લેલો છે. વિક્રમોર્વશીમાં ઉર્વશી અને પુરૂરવ રાજા એક ખીજને જોઈથી પ્રેમાસક્ત થાય છે તે પ્રમાણે શાકુંતલ નાટકમાં પણ શકુંતલા અદુષ્યંત એક ખીજને જોઈને પ્રેમાસક્ત થાય છે. પુરૂરવ પોતાના પ્રેમની વાત જોમ પોતાના મિત્ર માણવક વિદૂષકને કહે છે તેમ દુષ્યંત પણ પોતાના મિત્ર માધવ્ય વિદૂષકને કહે છે. અને ઉર્વશીને તેના કાર્યમાં જોમ મેત્રલેખા, સહજન્યા આદિ સખિયો સાહાય થાય છે, તેમ શકુંતલાને પ્રેયંવદા અને અનસૂયા સાહાય થાય છે. ઉર્વશી પુરૂરવના વિચારમાં ને

વિચારમાં તદલીન થઈ જવાથી ભરત મુનિના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તે શાપિત થાય છે, તેમજ દુષ્યંતના વિચારમાં ને વિચારમાં તદલીન થઈ જવાથી દુર્વાસા ઋષિના કોપનું કારણ શકુંતલા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે શાપિત થાય છે. ઉર્વશીનો અને પુરુરવનો શાપને લીધેજ વિયોગ થાય છે અને પુરુરવ વિરહ દુઃખથી ઘેલો બની ઉર્વશીને શોધવા ભટકતો ફરે છે, તેમજ શકુંતલાનો અને દુષ્યંતનો વિયોગ પણ શાપને લીધેજ થાય છે, તથા શકુંતલાના વિરહથી તે બહુ આકળાઈ જાય છે. પુરુરવનાથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉર્વશીનો પુત્ર આયુષ, અવન ભાર્ગવના આશ્રમમાં ઉછરે છે, અને દુષ્યંતનાથી ઉત્પન્ન થયેલો શકુંતલાનો પુત્ર ભરત, કશ્યપ ઋષિના આશ્રમમાં ઉછરે છે. છેવટે પુરુરવ ઉર્વશીને અને પછીથી તેના પુત્રને મળે છે તેમજ દુષ્યંત પણ શકુંતલાને અને તેના પુત્ર ભરતને મળે છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે વિક્રમોર્વશી અને શકુંતલ નાટકની વસ્તુ એ બીજાને મળતી છે. બન્નેમાં વર્ણન કરવાની છટા અને સ્વાભાવોક્તિ બરાબર છે; તેથી પાઠક હોરે એ હિમન વિલલન કેહે છે કે, “એ નાટકમાંથી “યામાં ખુબી વધારે છે એ નક્કી કરવું ધણું કઠિણ છે; પણ શકુંતલ કરતાં “આ (વિક્રમોર્વશી) નાટકની યોજના ધણી અતુરાર્થથી રચવામાં આવી છે, અને એક બીજામાંથી સ્મૃત્પત્તિ વધારે સ્વાભાવિક રીતે ઉઠી છે તો પણ ઉપર મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે વિક્રમોર્વશી પ્રથમ રચેલું છે અને ની રચના કરતાં કવિના વિચારની લેહરો જલકાઈ જવા લાગેલી તે માવવાને માટે ઉપર મેં તુલના કરી બતાવી તે પ્રમાણેની મળતી વસ્તુ પરથી શકુંતલનાટકનો ઉઠાવ કરી તેમાં કવિએ તેને જગ્યા આપી છે એ મને લાગે છે. તેમજ વિક્રમોર્વશીના ચોથા અંકની લેહરોનો સમાવેશ તેણે મેઘદૂત નામનું નિરાળું કાવ્ય રચાને તેમાં કર્યો છે. અલેક્ઝાન્ડર વન હેમ્પ્ફ્રી કેહે છે કે, “તેણે (કાલિદાસે) વિક્રમોર્વશી નાટકમાં વન “પ્રવેશ દાખલ કર્યો છે તે ગમે તે સમયે પણ લખાયેલી અનિશ્ચય સુ “અને કવિત્વવાળી રચનાનો એક નમુનો છે.”

विक्रमार्चशीचौटक.

पंचाङ्गी.

श्रीमन्महा कवि कालिदासतुं गचन्तुं

मेनु

मूळ संस्कृत उपरधी

गुजरातीमां

गद्यपद्यात्मक भाषान्तर

रणछोडभाडे उदयगामं

करीने प्रसिद्ध कन्युं

मुंबई.

संवत् १९२४ जेष्ठ. सन १८६८ जुन.

(सर्व दृक् भाषान्तर कर्ताण गाय्यां)

मूल. रु. १॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઇન્ડોરાઈટ-સંગ્રહ

૪૩૯૫ ૮૧૫:૨
મુંબઈમાં

ગણપત કૃષ્ણાજીના મુદ્રાયંત્રમાં કાનોબા ગણપતરાવના
એક્સિક્યુટર રા. વિ. ના. મં. તથા
ગો. ગં. ફ. એઓએ મુદ્રાક્રિત કર્યું.

વિક્રમોર્વશીમાં પ્રાકૃત ભાષાની બાંધણી અને કવિતા રચનાની ખુબી એક ચોર છે. તેના નમુના દાખલ ચોથો અંક છે. એમાં નાના પ્રકારના છંદ અને ગાયનની રૂબ તથા નાચવાની ચાલ દાખલ કરેલી છે. પણ હવણું તે લોકપ્રસિદ્ધ નથી; મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, પુનામાં એક દક્ષિણી શ્રાક્ષણ છે તે આ ચોટકની નાચવાની ગત પ્રમાણે નાચી જાય છે અને ગાઈ પણ જાય છે. નૃત્ય અને ગાયન વિષે આપણા પૂર્વજો ધણાજ હંડા ઉતરેલા છે, અને તેઓએ જાત્યાવર્ગના ધણા ગ્રંથો રચેલા છે. યુરોપખંડમાં આ કળા દિન પ્રતિ દિન વધારે ખેડાતી જાય છે તેથી ત્યાંના જોવી સંપૂર્ણતા ખીજે કહિ હશે નહિ એવું હવણુંના કેટલાક વિદ્વાનોનું મત હતું, પણ સંસ્કૃત સંગિત શાસ્ત્રના ગ્રંથો ત્યાંના વિદ્વાનોના જોવામાં જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ તે અજવાવામાં આવ્યા, અને તે વિષે તેઓનું સર્વોત્કૃષ્ટ મત બંધાતું ગયું. અમદાવાદમાં મને એક કાશીનો વિદ્વાન માલ્યો હતો તેણે સંગિત શાસ્ત્રના સાત આઠ ગ્રંથો જોયા હતા તેથી તે શાસ્ત્રમાં તે ધણોજ નિપુણ હતો, તે મને કહેતો હતો કે, આપણા લોકો ઉપર ઉપરથી ગ્રંથના આધાર વિના માત્ર ગાવા, બજવા અને નાચવા શીખે છે તેથી તે જ્ઞાન ધણુંજ અપૂર્ણ તેમજ ઉપર ઉપરનું થાય છે. અને એ પ્રમાણેજ જો આત્મ્યાં કરશે તો પછી ગાયનના ગ્રંથોમાં કોઈને સમજણ પડશે નહિ, અને જેવટે એ કળા નાશ પામશે. દાખલાને માટે તેણે કહ્યું કે મારા ગુરૂને હું એકજ શિષ્ય હતો અને મારે એકે પણ શિષ્ય નથી.

પાઠક વિલસને વિક્રમોર્વશીનું ગદ્ય તથા પદ્યમાં ભાષાન્તર કર્યું છે તે મૂળને ધણું મળતું નથી, પણ ભાવાર્થ લઈને કર્યું છે. એડવર્ડ બાઈલ્સ કવેલે એક ખાજું કર્યું છે તે સંસ્કૃત સમ્યે ધણું મળતું છે. મિ. લેન્ડે સન ૧૮૩૩ માં બર્લિનમાં સંસ્કૃત મૂળ તથા તેનું જર્મન ભાષામાં ભાષાન્તર છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમજ તેણે આપ્યારિટસ ક્રિટિકસ (apparatus criticus) નામની ટીકા સન ૧૮૩૪ માં છપાવી છે ને તેમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા લાયબ્રેરીની હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી ટીકા આ-

પી છે. વળી જર્મન ભાષામાં હિર્ઝલે એનું ભાષાન્તર કર્યું છે, અને સર્વ કરતાં છેલ્લું ભાષાન્તર હુકરે કર્યું છે. રશિયાની રાજધાની સેન્ટપિટસ્-બર્ગમાં બાલ્કેનસેને એ નાટકની એક સંપૂર્ણ આવૃત્તિ છપાવી છે.

મિં લેન્ઝ વિક્તોર્વશીનેબદલે “ વિક્રમ પ્રામોર્વશી ” નામ આપેછે અને તે પ્રમાણે મિં હુકરે તેવુંજ નામ રાખ્યું છે. દેવપૂજક શ્રાહ્મણુ તે દેવશ્રાહ્મણુ એ પ્રમાણે મધ્યમપદલોપી સમાસ થાયછે તેજ રીતે વિક્રમ પ્રાપ્ય ઉર્વશી તે વિક્રમોર્વશી એવો મધ્યમપદલોપી સમાસ રાખેલો ફેરવવાની અગત્ય નથી.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કાલેજમાં ચલાવવાને માટે પાઠક મોનિયર વિલિમ્સે સન ૧૮૪૯ માં હર્ટફોર્ડમાં એક સંસ્કૃત આવૃત્તિ છપાવી છે, તેમાં તેણે ધણો ખરો આધાર કલકત્તામાં છપાયેલી પ્રત ઉપર રાખ્યો છે, અને ન્યાં યોગ્ય લાગેલું ત્યાં લેન્ઝની પ્રત ઉપરથી ફેરફાર કર્યો છે તે ઉપરથી. મેં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે, અને તે વેળાએ મુંબઈના માનદર્પણ છાપખાનામાં છપાયેલી પ્રત પણ પાસે રાખીને કામ લીધું છે.

સંસ્કૃતમાં જ્ઞેમ ગદ્યપદાત્મક છે તેજ પ્રમાણે ભાષાન્તરમાં પણ તે-મજ રાખ્યું છે, અને શ્લોકે શ્લોકે ઉતાસ્યા છે, એટલે મૂળમાં ૧૬૧ શ્લોક છે તે પ્રમાણે મારા ભાષાન્તરના છંદ પણ તેટલાજ કર્યા છે. આવી રીતે કરવાથી સંસ્કૃતના અભ્યાસિયોને મેળવવાને સુવલન પડેછે તથા એક પૃષ્ઠપર મૂળ અને ખીજ પૃષ્ઠપર તેનું ભાષાન્તર છપાવાને ફાવેછે. વિક્રમોર્વશીની શુદ્ધ સંસ્કૃત પ્રત મળી શકતી નથી માટે મારો વિચાર પણ તે-જ પ્રમાણે મેં જ્ઞેમ “ હિતોપદેશ મિત્ર લાભ ” છપાવ્યો છે તેમ છપાવા-નો હતો, પણ એવી પ્રતનો ઉપયોગ કરનારા હાલમાં થોડા છે માટે તે વિચાર આ પ્રસંગે બંધ રાખ્યો છે.

ઔપચંદસિકા, મન્દધટ્ટી, કુટિલિકા, વૈતાલીય, ખુરક, ભિન્નક, ખંડક, જંભલિકા, આક્ષિપ્રિકા, દ્વિપદિકા, અપરવકૃત્ત ઇત્યાદિ મૂળમાં અપ્રસિદ્ધ છંદો છે તેવા ભાષાન્તરમાં રાખવા કરતાં ઘણું કરીને પ્રસિદ્ધ છંદ રાખવાને મને ઠીક લાગ્યું છે તે પ્રમાણે મેં કર્યું છે. મનહરછંદ

મનોહર રીતે ધ્રુપદને રાગે ગવાયછે, તેમજ ઓપાયા છંદ મરાઠી ચાલ ની રાખી પ્રમાણે સુંદર રીતે ગવાયછે, તેજ રીતે ગાતાં શોભે એવા છંદો મેં રાખ્યા છે.

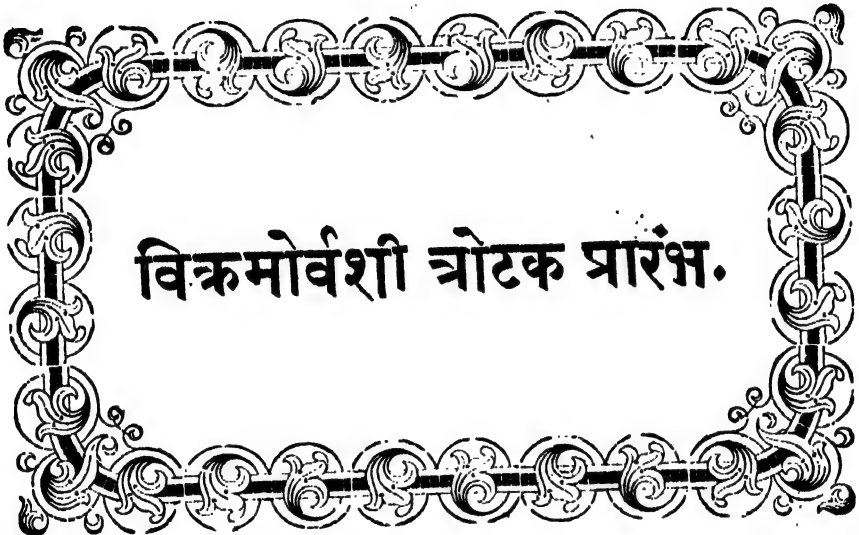
ભાષાન્તર કરવામાં, મૂળની સાથે વધારે સંબંધ રાખી ગુજરાતીમાં શોભતી વાક્ય યોજના કરવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું છે. આ ત્રોટકની ઉપર “વિક્રમોર્વશી પ્રકાશિકા” નામની ટીકા છે તે જોવાને માટે હું કેટલીક વાર થોભ્યોછતાં તે મળી આવી નહિ એટલે છેવટે તે વિના ચલાવીને માર્કે ભાષાન્તર મેં બાહાર પાડ્યું છે.

પુરાણિક કથા ભાગ અને ખીજી કેટલીક જાણુવા જેવી ટીપ આપવાને માટે તે શબ્દ અથવા નામ ઉપર ક થી તે જ સુધી અક્ષર માંડીને ગ્રંથની છેવટે પરિશિષ્ટ આપ્યું છે. તેમાં પુરૂષ અને ઉર્વશીની ટીપ આપી છે તે પ્રમાણે પુરાણોમાં તે વિષેની કથા છે તે ઉપરથી આપણા કાલિદાસે આ ત્રોટકની રચના કરી છે.

સંસ્કૃતમાં અંકની પેઠે જુદેજુદા પ્રવેશ લખવાનો ચાલ નથી તોપણ જો જુદા પાડવાને બની શકે એમ હોય તો તે પ્રમાણે કરવાથી ઠીક પડે છે એમ સમજી આ ત્રોટકના પ્રત્યેક અંકમાં મેં પ્રવેશ પાડ્યા છે, અને તેમ કરવાથી અસલ કરતાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડ્યો નથી, માત્ર ૧૨ મા પૃષ્ઠમાં થોડાં વાક્ય તથા ઉપર કરવાં પડ્યાં છે, અને તેને માટે તેજ પૃષ્ઠની ટીપમાં સૂચવ્યું છે.

સુખર્ષ
જેઠું શુ. ૮

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

विक्रमोर्वशी त्रोटक प्रारंभ.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

અંક. ૧.

પાત્ર.

સૂત્રધાર. નાટક કરનાર.

મારિષ તેનો સાહકારી. નટ.

રંભા	}	અપ્સરાઓ.
સહજન્યા		
મેનકા		

પુરુરવ એક રાજા.

સૂત તેનો સારથી.

ઉર્વશી એક અપ્સરા, પુરુરવની પ્રિયા.

ચિત્રલેખા ખીજી અપ્સરા, ઉર્વશીની સખી.

ચિત્રરથ ગંધર્વ.

સ્થળ, હેમકૂટ પર્વત.

સૂચન.

સૂત્રધારનો પ્રવેશક થઈ રહ્યા પછી, રંભા, મેનકા, સહજન્યા, આદિ અપ્સરાઓની બે સપ્તિયો — ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા કરીને હતી, તેમને કેશી નામનો એક દૈત્ય, તેઓ કુમ્ભેરભંડારીને ઘેરજઈ અર્ધે રસ્તે વળી હતી, ત્યાંથી લઈને આલતો થાયછે, તેથી તેઓની સપ્તિયો મદદ માગવાને બૂમો પાડવા લાગેછે. આ પ્રસંગે પુરૂરવ નામે રાજા સૂર્યની પાસે જઈને આવતો હતો તેના સાંભળવામાં બૂમ આવેછે એટલે ત્યાં પોતાનો રથ લઈ જઈ તેમને ધારણુ દેવા લાગેછે. અને દૈત્ય, ઈશાન દિશાભણી ગયો એવી ભાળ લાગી એટલે તેનીપછવાડે રથ હંકારી તેને પકડી પાડેછે, અને બંને અપ્સરાઓને છોડાવી લાવેછે. હરણુ થયેલી અપ્સરાઓની સપ્તિયો, હેમકૂટ પર્વત ઉપર રાજાની વાટ જોતી બેઠેલી છે, ત્યાં રાજા પેલી છોડાવી આણેલી અપ્સરાઓ લઈને જાયછે. તેમાં ઉર્વશી બેભાન થઈ ગયેલી છે. તે ભાતમાં આવેછે ત્યારે રાજાને જોઈને પ્રસન્ન થાયછે, અને તેમના પ્રેમનું ખીજ રોપાયછે. પછી સૂર્ય સપ્તિયો મળેછે. અને વાતચિતં કરેછે એટલામાં ઈન્દ્રે તેઓનીભાળ કાહડવાને મોકલેલો ચિત્રરથ નામે ગાંધર્વ આવેછે. તેની સાથે રાજાને મેળાપ થાયછે. અને ઉર્વશીને તેના સ્વાધીનમાં કરીને ઈન્દ્રની પાસે મોકલેછે. જતાં ઉર્વશી, રાજાના સામું જોવાસાર પોતાનો હાર ભરાયાનું મિષ કરેછે, તે પ્રસંગ જોઈ, તેની સખી ચિત્રલેખા, તેની મશ્કરી કરેછે; અને તેનો ભરાયલો હાર છોડાવી તેને સ્વર્ગમાં લઈ જાયછે. પછી આ પ્રમાણે નાચક અને નાયિકા પ્રેમાસક્ત થઈ વિષ્ણુટાં પડેછે.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

પ્રસ્તાવના.

નાન્દી.

(મનહર.)

જેને વેદમાં વહેંચે, પવિત્ર પુરુષ એક,
અવેની આકાશ વ્યાપી રહેલો જાણાયછે;
ખીખ કો વિષય વિષે, પ્રવેશ ન જોનો એવો,
ઈશ્વર એ શબ્દ, જેમાં સાર્થક થાયછે;
અંતરમાં નિયમિત પ્રાણાયામ કરે તેવા
મુમુક્ષુ પુરુષો તણા યત્નથી શોધાયછે;
એવો મહાદેવ ભોળો કલ્યાણ તમારું કરો,
સ્થિર ભક્તિ, યોગ વડે જ પોતે સધાયછે, ૧

[નાન્દી^૧ થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર.

સૂત્રધાર.

હવે એટલું મંગલાચરણ બસછે. (નેપથ્ય^૨ ભણી જોઈને.) મારિષી
આ સભાએ, પૂર્વેના કવિયોના રસ પ્રખંદ્ર જોયલાછે, માટે હું અહિ કા-
લિદાસ કવિયે રચેલું વિક્રમોર્વશી નામનું નવીન ત્રોટક ભજવી બતાવવા
હચ્છું, તેથી પાત્રવર્ગ પોતપોતાને ભાગ આવેલો વેશ લક્ષ રાખીને
ભજવે એવું તેમને કહી રાખ.

નંદ.

[પ્રવેશ કરીને.

૧ પૃથ્વી. ૨ મન એકાગ્રકરવાને સ્વાસોસ્વાસ રોકવાની ક્રિયા. ૩ ધર્મનું જ્ઞાન
બેળાવવા ઈચ્છનાર. ૪ મંગલા ચરણ. ૫ નાટક કરતી વેળાએ પડેલો નાખવામાં આ-
વેછે તેનીમાંહુ ની બાબુએ નાટક ભજવનારા સાંગડેછે તે જગ્યા. ૬ મુખ્ય નંદ.

જેવી આપની આસા.

સૂત્રધાર.

આ મુલામાં બિરાજેલા આર્ય અને પંડિતજનોને હું શિરવતે પ્રણામ કરી વિનતિ કરું છું કે, —

(ગીતિ.)

પ્રિયપર પ્રીતિ કાળે, અથવા સદવસ્તુ માનને કાળ;
સુણુજો હે જન ! ચિત દર્શ, રચના કવિ કાલિદાસની આજ. ૨
[નેપથ્યમાં અવાજ થાયછે.

“ આર્યો ! રક્ષણુ કરો, રક્ષણુ કરો. ”

સૂત્રધાર.

અહો ! વિમાનમાં બેશીને આકાશમાં ગમન કરનારા જનોનો અકસ્માત આવો કરૂણા ભરેલો અવાજ સંભળાયછે એનું કારણ શું હશે વાં ? (જરા વાર વિચાર કરીને) આંહ, એ તો મેં જાણ્યું.

(વસંત તિલકા.)

સ્વ
નારાયણે મૃત્તું હતી પરી^૧ જંધમાંથી
ગ
કૈલાસનાથ જઈ તે વળતી^૨ ત્યાંથી
આલ્યા કરી હરણુ દાનવ અર્ધ વાટે
કુ
દેવાંગના ટળવળે સખી^૩ ઓથમાટે.૩

[સર્વે જાયછે.

અંક પેહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

રથળ, હેમકૂટ પર્વતનો ભાગ.

રંભા, મેનકા, સહજન્યા, આદિ અપ્સરાઓ; રાજા અનંત સૂત.

અપ્સરાઓ.

[પડદો પડવાની રાહ નહિ જોતાં એકાએક.

આયો! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ! જેઓ દેવના પક્ષપાતી હોય તેઓ, અથવા જેઓની આકાશ તજે ગતિ હોય તેઓ અમારું રક્ષણ કરો !

રાજા.

[રથમાં બેસીને, પડદો પડવાની વાટ નહિ જોતાં પ્રવેશ કરેછે.

અહો અપ્સરાઓ ! તમે આકુંઠ મા કરો. 'હું પુરુષ, સૂર્ય પાસે જઈ આવ્યો છું. તો તમે અહિ આવીને મને કોહો કે હું કોનાથી તમારું રક્ષણ કરું.

રંભા.

અસુરના બલાત્કારથી.

રાજા.

અસુરે બલાત્કાર કરીને તમારો શો અપરાધ કર્યો !

રંભા.

મહારાજ ! સાંભળિયે, — મહેન્દ્રને કોઈના વિશેષ તપની શંકા ઉત્પન્ન થાય તો તેના તપમાં ભંગાણુ પડાવનારું તેનું સુકુમાર હથિયાર; શ્રીપાર્વતીના રૂપનો ગર્વ છોડાવવા વાળી, અને સ્વર્ગની શોભા, એવી અમારી પ્રિય

સપ્તી, કુમેરભવનથી પાછી આવતી હતી, તેને અર્ધે માર્ગે કોઈ દાનવ,
ખીજી એક સપ્તી ચિત્રલેખા સહિત, કબજે કરી, લઈને આલતો થયો છે.

રાજા.

એ ધાતકી કેઈ દિશાએ ગયો તે તમે જાણો છો !

અપ્સરાઓ.

ધશાન દિશાએ.

રાજા.

ત્યારે તો તમે એક કરશો મા; તમારી સપ્તીને આ હવણું લઈ
આવ્યો.

અપ્સરાઓ.

[હર્ષ સહિત.

ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાને એમજ ધટે.

રાજા

વારું ત્યારે તમે મારી વાટ ક્યાં જશો !

અપ્સરાઓ.

આ હેમકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર.

રાજા.

સૂત ! ત્વરાથી જવાય એમ ઈશાન દિશાએ ધોડાને મારી મૂક.

સૂત.

જેમ આયુઃમાનની આગા.

[કહ્યા પ્રમાણે ધોડા મારી મૂકે છે.

રાજા.

[રથ વેગ જોઈને.

સાબાશ ! સાબાશ ! આવા રથવેગ વડે તો, અગાડી કદાપિ ગરડ
ગયો હોય તોપણ તેને પકડી પડાય.

(મનહર.)

મેઘ ચુરે ચુરા થઈ, રેણું પદ પામી જઈ,
રથને અગાડી ભાગે, હડી આવી જાયછે;
પંજ્યાનું ભ્રમણ થાય, તેથી આરાઓની માંહ,
ખીજી જાણે આરાવળી, નવી પેદા થાયછે;
ઘોડાના માથાપરની, પ્રસરેલી કલગી તે,
ચિત્રમાં ચિત્રેલી એવી, અમૃત દેખાયછે;
વાયુ વેગ થકી મધ્ય ભાગની ધનનૌ પડે,
પાછળના ભાગપર, આવીને થોભાયછે.* ૪

[એ પ્રમાણે રાજ તથા સૂત ગયા.

સહજન્યા.

અહો સપ્તિયો ! રાજર્ષિ ગયા, માટે ચાલો આપણે પણ કહેલ
રૂકાણે જઈને બેશિયે.

મેનકા.

સપ્તિ ! ચાલો આપણુ જઈયે.

[હેમકૂટ પર્વત ઉપર નૃત કરતી જઈ બેસેછે.

રંભા.

એ રાજર્ષિ આપણા ત્વદયમાંથી દુઃખનું સાલ કાઢાડી શકશે !

મેનકા.

અહો સપ્તિ ! એ વિષે તું સંશય મા રાખ.

૧ રેતી બની જઈને. ૨ ફરવું. ૩ સ્થિર, હાલ્યા વિનાની. ૪ લુગડુ.

* શાકુંતલ નાટકના ૮ માં રંભાકાંથમાં થોડા આવા વિચારછે.

રંભા.

દાનવ જીતાય નહિ એવા છે મારે કહુંછું.

મેનકા.

ત્યારે બડાઈ કરવાનો સમય આવેછે ત્યારે, મહેન્દ્ર પોતે, એ રાજાને બહુમાન સહિત પૃથ્વી ઉપરથી બોલાવીને, દેવની જીત થવા સારું, સેનાને મોખરે ઉભો કરેછે.

રંભા.

રાજાની સર્વથા જીત થાઓ.

મેનકા.

[ક્ષણમાત્ર સ્વસ્થ રહ્યા પછી.

સખિયો ! સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ ! જીવો પેલો રાજર્ષિનો સોમદત્ત રથ દેખાય, એના ઉપર હરિણચિન્હવાળી ધ્વજ ફરકેછે મને લાગેછે કે, કામ સિદ્ધ કરીને એ આવેછે.

[એ પ્રમાણે જોતી બેસેછે.

~~~~~

પ્રવેશ. ૨ જો.

સ્થળ, હેમકૂટ પર્વતનો એક ભાગ.
રાજા, સૂત, ચિત્રલેખા, અને ઉર્વશી.

ચિત્રલેખા.

[ઉર્વશી જે પોતાના જમણા હાથ ઉપર ભયથી આંખો મીંચી પડેલી હતી તેજે.

સખી ! સાવધ થા, સાવધ થા.

રાજા.

મુંદરી ! સાવધ થા, સાવધ થા.

(માલિની.)

ગુજ ભય ગયું ભીરું, દૈત્યનાથી થનારું
સુરપૈતિ બળ ભારે, લોકૈત્રિ રક્ષનારું;
નયન કર ઉઘાડાં દીર્ઘ તારાં તું ભાવે
ભયમ નલિની કુવોને, રાત વીતે ખિન્નાવે. ૫

ચિત્રલેખા.

અરે ! આ તો આશ્ચર્યની વાત ! શ્વાસ ચાલેછે તેથીજ માત્ર એ
જીવતી છે એમ જણાયછે, પણ હજી સુધી એ સચેતન થઈ નથી.

રાજા.

તારી મખી બહુજ ત્રાશી ગઈ છે.

(ગીતિ.)

વિશાળ સ્તનમાં પળ પળ, ઉછળે મંદાર પુષ્પનો હાર;
તે ઝૂંચવેછે એનો, તદ્દય તણો કંપ થાય બહુ વાર. ૬

ચિત્રલેખા.

[કશ્ણા સહિત.

મખી, ઉર્વશી ! તું કીકડાક થાય તો તો બહુ સારું, આમ કરવું
આપણુ અપ્પરાને છાત્રે નહિ.

રાજા.

(ગીતિ.)

કુસુમ સરીખું કોમળ તદ્દય ન ભયકંપ એહનું છોડે
એ વસ્ત્રકોર જણવે, સ્તન વચમાં તે પડી ઉછળી જોડે. ૭

[ઉર્વશી સચેતન થાયછે.

૧ બીકણી. ૨ ઈંદ્ર. ૩ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, ને પાતાળ. ૪ આંખો. ૫ લાંબાં. ૬ કમળાનો છોડ. ૭ કમળા. ૮ એક ભતિનું ફૂલ, ઈંદ્રના નંદન વનમાં થાયછે. ૯ ફૂલ. ૧૦ ધાર્દની વચ્ચે શ્વાસોશ્વાસ ઉંચો થાય તેમ લુગડાની કોર તે પ્રમાણે ઉંચી નીચી થઈને એનો ભયકંપ જણાવેછે.

રાજા.

[હર્ષથી.

ચિત્રલેખા ! તારી પ્રિયસખી સચેત થઈ, તેથી તારે બહુ સાંકે થયું, જો, -

(શાદૂર્લવિકીડિત.)

રાત્રી ચંદ્ર પ્રકાશથી તમે, હઠ્યે જેવી રૂડી થાયછે,
 નૈશાંઝગ્નિની^૧ જ્વાળા, ધૂમપટને ભેદેથી દીપાયછે;
 ગંગા, તેડ ધસ્યે વહી મલિન તે ચોખ્ખી પછી થાયછે
 તે રીતે વરતૈન્વી^૨ મોહ પટથી, છૂટેલી^૩ દેખાયછે. ૮

ચિત્રલેખા.

સખી, ઉર્વશી ! હવે તું કશી ખીક રાખીશ મા; શરણાંગત^૪ ઉપર
 દયા કરનાર આ મહારાજે, દેવતાઓના શત્રુ, દાનવોને હરાવીને આશા
 ભંગ કરી નાંખ્યા છે.

ઉર્વશી.

[આંખો ઉઘાડીને.

શું મહેન્દ્ર, પુરૂષ થતું જોઈ મારી પાસે આવ્યા છે ?

ચિત્રલેખા.

મહેન્દ્ર નહિ, પણ તેમના જેવાજ પરાક્રમી રાજર્ષિ પુરૂષ.

ઉર્વશી.

[રાજાને જોઈને, મનમાં.

ખરે, દાનવરાજે મને સપડાવીને મારાઉપર ઉપકાર કર્યો દેખાયછે.

રાજા,

[ઉર્વશીને જોઈને, મનમાં.

૧ અંધકાર. ૨ રાત્રની વેળાએ, ધૂમાડો ભેદીને અગ્નિનો ભડકો નીકળે તે વધારે તેજવાન દીધે. ૩ સરસ શરીરવાળી. ૪ ઓથ આવેણું. ૫ ભાવાર્થ કે એ દૈત્યે મને સપડાવી તો આ રાજાનું મુખ જોવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો.

નારાયણ કૃષિને લોભાવવાને જે અપ્સરાઓ ગઈ હશે તેઓ, આ ઉર્મીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાને જોઈને લજવાઈ જઈ અંપવાન ગઈ હશે એમાં કાંઈ શક નહિ. અથવા મને લાગેછે કે, એ તપસ્વીનાથી ઉત્પન્ન થઈ નહિ હોય, કેમકે—

(સવૈયા—એકચીસા)

અંદ્રે કાન્તિ નિજની દધને, નિર્માવી એ નિર્મલ નાર,
શૃંગારકરસી રૈતિ, મરુંએ, આપ્યો આપથકી અવતાર,
નહિ તો વિષય વિષે નહિ પ્રીતિ, એવા જડ જુના કૃષિ રાય
એથી આતું રૂપ મનોહર, કેમ કરીને મૃગ શકાય ? ૯

ઉર્વશી.

સખી, ચિત્રલેખા ! આપણી સપ્તિયોનો સાથ ક્યાં છે વાર ?

ચિત્રલેખા.

અભયદાન દેનાર આ મહારાજને ખબર છે.

રાજા.

[ઉર્વશીને જોઈને.

તારી સપ્તિયો બહુજ દુઃખમાં પડી છે. જો તું,—

(ભુજંગી)

સુતંત્રી ! તને કો, જીવે એક વેળા,
પછી તું વિના તે, બને ખૂબ ઘેલા;
સુમિત્રાઈ ધાડી, થયેલી સખીની
પછી સી રહી વાત બાકી, દુખીની ? ૧૦

ઉર્વશી.

[મનમાં.

ખરે, તારાં વચન અમૃત જેવાં છે, અથવા ચંદ્રમાં અમૃત હોય
એમાં શું આશ્ચર્ય ? (પ્રકાશ) માટેજ માંહે તદ્દય અધીરું થઈ
ગયું છે.

રાજા.

[હાથ વતે દેખાડીને.

(ગીત.)

હે વરતનુ ! તુજ મુખને, સંખિયો તુજ હેમકૂટ રહી ન્યાગે
ન્યમ ઉત્સુકે આંખ્યોથી, લોક ગ્રહણમુંજ ચંદ્રને ભાલે. ૧૧

[ઉર્વશી આતુરતાથી જુવે છે.

ચિત્રલેખા.

સખી ! મારા સામું કેમ જોઈ રહી છે ?

ઉર્વશી.

મુખ દુઃખમાં ભાગ લેનારને હું જોઉં છું.

ચિત્રલેખા.

[ભરાડ હસીને.

અયિ સખી ! તે કોણ ?

ઉર્વશી.

પ્રિયજન જ તો.

રાજા.

સૂત ! આ પર્વતના શિખર ઉપર રથ ઉતાર.

સૂત.

જેવી આયુઃમાનની આચા.

[એમ કહી, તે પ્રમાણે કરે છે.

૧ ચંદ્રશી ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે. ૨ જુવે. ૩ આતુર. ૪ ગ્રહણથી મૂકાયેલા.

* પ્રવેશ જુદેજુદા થઈ એટલા માટે આ ઠંડાણે થોડુંક કથન, તથા ઉપર ક-
ર્ણ છે.

[ઉર્વશી રથનો આચકો લાગ્યો હોય એમ ખતાવેછે, અને ત્રાસ પામીને રાજાનો ઓશ્રય કરેછે.

રાજા.

[મનમાં.

અહોહો, મારો વિષયાવતાર* સફલ થયો.

(ગીતિ.)

દીર્ઘેક્ષીના તર્જનો રથ ખળભળવે સ્પર્શ થતાં વાર
રોમાંચિત કરી કામે અંકુરિત કર્યું અંગ સર્વ હાર. ૧૨

ઉર્વશી.

[લાજને.

મુખી ! જરાક આધી ખશ.

ચિત્રલેખા.

મારાથી તો ખસાય એમ નથી.

પ્રવેશ ૩ બે.

રથળ હેમકૂટ શિખર.

રંભા, મેનકા, સહજન્યા, રાજા, સૂત, ઉર્વશી, અને ચિત્રલેખા,

રંભા.

[હૃષીકેશ જોઈને.

મુખી ! આપણી ઉર્વશીને લઈને, ચિત્રલેખાસહિત, રાજા પિં આપેછે,
તે જાણે વિશાખા નક્ષત્રસહિત ચંદ્રમા આવતો હોય એમ જણાયછે.

મેનકા.

[ન્યાણીને જોઈને.

* વિષય + અવનાર = વિષયની ઉત્પત્તિ સફળ થઈ, અથવા વિષય એટલે આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરવું સફળ થયું. ૧ જેની વિજ્ઞાણ આંખો છે એવી. ૨ શરાર. ૩ શ્વાં ઉભાં કરીને. ૪ અંકુર આણ્યા અથવા ફળવાન (સાફળ્ય) કર્યું.

સખી ! બને વાનાં ઠીક થયાં દેખાયછે, એક તો આપણી સખી પાછી આણી, અને ખીજું એ કે રાજર્ષિના શરીરને કાંઈ વિદ્ય થયેલું જણાતું નથી.

સહજ-યા.

સખી ! તું તો કેહેતી હતી કની, કે દાનવ જિતાય નહિ એવા છે ?

રંભા.

આલો, આપું આપણું પ્રિય કરનાર રાજાનો આપણે આદર સત્કાર કરિયે.

રાજા.

સૂત ! રથ ઉભો રાખ, ત્યાં સુધી કે ત્યાં સુધી —

(ગીતિ.)

આ આતુર સુભૂ જઈ, સમાન આતુર સખિયોશું શોભિ;
વાસવેની શુભ શોભા, વેલવિષે ભ્રમ જઈ કરી યોભિ. ૧૩

[સૂત કહ્યા પ્રમાણે રથ ઉભો રાખેછે.

અપ્સરાઓ.

મહારાજ ! આપ જય મેળવીને આવ્યા તે બહુ સાહેં થયું.

રાજા.

સખીસમાગમ થવાથી તમારે પણ બહુ સાહેં થયું.

ઉર્વશી.

[ચિત્તલેખાનો હાથ જાલીને રથમાંથી નીચે ઉતરીને.

હે સખિયો ! મને ખૂબ બાઝીને ભેટો; કેમકે મારી સખિયોને હું ક-
રીથી જોઈશ એવી મને આશા નહતી.

[સખિયો ભેટેછે.

મેનકા.

[પ્રાર્થના પૂર્વક.

સર્વથા મહારાજ પૃથ્વીનું પાલણુ કરો.

સૂત.

આયુભાનુ ! રથની ધબ્બના મોટા વાંસથી જણાય છે કે,

(ગીતિ.)

‘ગગનમાર્ગથી કો’ આ, તમહેમૈના બાજુ સહિત હાથે,
શિલો શિખરપર ઉતરે, ન્યમ ઉતરે મેઘ વીજળી સાથે. ૧૪

અપસરાઓ.

અરે આશ્ચર્યની વાત, આ તો ચિત્રરથ.^૬

ચિત્રરથ.

[પ્રવેશ કરીને; રાજની પાસે જઈ.

મહારાજ ! મહાઉપકાર કરવાનો જે આપનો પરાક્રમનો મહિમા તે-
થી કરીને આપ વૃદ્ધિ પામો છો.

રાજ.

અહો, આ તો ગંધર્વરાજ, (રથમાંથી ઊતરીને) હું પ્રિયમિત્ર, તમે
બલે પધાર્યા.

[અન્યો અન્ય હસ્તાલિંગન કરે છે.

ચિત્રરથ.

મિત્ર ! કેશી દાનવે ઉર્વશીનું હરણુ કર્યું છે એવું સાંભળીને એને
પાછી આણવા માટે ઈન્દ્રે ગંધર્વસેના તૈયાર કરાવી, એટલામાં વિમાન
આરિયો^૭ પાસેથી.

(દુહો.)

યશવંતો છે અહિથુણી, આવ્યો પાસે આજ;

લઈ ઉર્વશી પધારિયે, ઈન્દ્ર ભેટને કાજ. ૧૫

^૧ તથાવેદું સોનું. ^૨ પર્વત. ^૩ વર્ષાદ. ^૪ ગંધર્વ લોકોનું લક્ષ્મર. ^૫ વિમાનમાં
બેસીને જવર અવર કરનારા.

આપે ખરે ઈંદ્રને બહુજ જમતું કર્યું; જીવો.

(અનુષ્ટુપ.)

પૂર્વે નારાયણે એને, ઈંદ્રને અર્પણ કરી
દેત્યો થકી પડાવીને, અર્પિ તે મિત્રને કરી. ૧૬

રાજા.

મિત્ર ! એમ કાંઈ નહિ.

(માલિની.)

ઐરિપર જય પામે, ઈંદ્રના પક્ષકારી,
સહ બળ મહિમા તે, ઈંદ્રનો જાણુ ભારી;
પૃથ્વિધરૈ યુક્તાની, સિંહની ગર્જનાથી,
ભયભિત થઈ નામે, રાનના સર્વ હાથી. ૧૭

ચિત્રરથ.

આપને એમજ ખોલવું ઘટે; કેમકે વિનય છે તે પરાક્રમનું બુધણ છે.

રાજા.

મિત્ર ! ઈંદ્રનાં દર્શન કરવાનો આ અવસર નથી; માટે તમે આ
ઉર્વશી ને ઈંદ્રની પાસે પોહોંચાડો.

ચિત્રરથ.

જેવી મહારાજની ઈચ્છા; આ રસ્તે, આ રસ્તે અપસરાઓ.

[એ પ્રમાણે સર્વ બયછે.

ઉર્વશી.

[સખીને હળવે રહીને.

સખી ચિત્રલેખા ! ઉપકાર કરનાર રાજર્ષિની આશા લેવાને હું
શક્તિવાન નથી માટે તું મારી વતી કેહે.

ચિત્રલેખા.

[રાજાપાસે જઈને.

મહારાજ ! ઉર્વશી વિનતિ કરેછે કે, “ મને જવાની આશા હોય તો
હું મહારાજની પ્રિયાકીર્તિ સ્વર્ગમાં લઈ જવાને ઈચ્છું.” ”

૧ હરમન, શત્રુ. ૨ પર્યત. ૩ નત્રના. ૪ ભાવાર્થ-હું સ્વર્ગમાં જઈશ તે આપની
કીર્તિજ ગઈ, કેમકે આચેયરાક્રમ કર્યું હોત નહિ તો હું સ્વર્ગમાં પાછી કયાંથી જાત.

રાજા,

ફરી દર્શન દેવાને જઈ આવો.

[સર્વ અપારાધો ગંધર્વ સહિત અંતરક્ષ ભયછે.

ઉર્વશી.

[લડતાં કાંઈ અડચણ થઈ હોય એમ ખતાવીને.

આશ્ચર્ય ! મારો એકાવળ વૈજયન્ટિકા હાર, વેલની ડાખળીમાં ભરાયો.

[એવું બાહાનું કરીને રાજાને ભુલેછે.

સખી, ચિત્રલેખા ! છોડાત મારો હાર.

ચિત્રલેખા.

[ભેદને હસતે મુખે.

વાહ ! ખૂન ગુંથાઓ દેખાયછે ! મારાથી છોડાવી શકાવાય એમ નથી.

ઉર્વશી.

મશ્કરી કરવી જવા દે, છોડાવ એને.

ચિત્રલેખા.

આંહ, મારાથી છૂટે એમ લાગતું નથી. તોપણ છૂટે તો તપાશી જોઈ.

ઉર્વશી.

[હાશીને.

પ્રિય સખી ! આ તારાં વચન તું સંભારી રાખજે.

રાજા.

(વર્તન તિત્તકા.)

હે વેલ ! તે પ્રિય કચ્છું બહુ મારૂ ભારી,

એના રડાગમનમાં ક્ષણ વિઘ્ન પાડી;

રાખી અરાલનૈયના જતી, હાર ગ્રાહી,

વાંકી વળી નિરખતી ફરી મેં નિહાળી. ૧૮

[ચિત્રલેખા ઓડવેછે, ઉર્વશી રાજાને જોઈને, નિરવાસ નાખી,
પોતાની સખીજનોને ઉડતી બુવેછે.

સૂત.

આયુષ્મન!

(શ્રાંતિ.)

ઈન્દ્રતણા અપરાધી—અસુરોને દક્ષિમાં પટકી દઈને,
સર્પ સરે ન્યમ દરમાં, તમ તૂંછેમાં વાયુઐસ સરયું જઈને. ૧૯

રાજા.

તું રથ જોડ એટલે હું ખેડું. [સૂત તેમ કરેછે, અને રાજા રથમાં બેસેછે.

ઉર્વશી. [આતુરતાથી રાજા ભણી જોઈને.

હું આ મારા ઉપર ઉપકાર કરનાર રાજાને કુરીથી જોઈશ વાં ?

[એ પ્રમાણે સખિયો તથા ગંધર્વ સહિત બચે.

રાજા.

[ઉર્વશીના માર્ગ સામું જોઈને.

અહો, મૈદન છે તે દુર્લભ પદાર્થની ઇચ્છા કરનાર છે.

(હરિગીત.)

મુજઅંગ ભેદી અપ્સરા મન માહરં ખેચી લઈ
નિજ પિતાના વચલા પ્રદેશની માંહએ ઉડી ગઈ;
ન્યમ રાજહંસી કમળકેરા નાજને ભેદી કરી
લઈ ખેચી તંતૂ માંહલો તે ઉડે બહુ ધારણ ધરી. ૨૦

(સર્વ જાયછે.)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

૧ દરિયો. ૨ ભાથો. ૩ એક જાતનું ફૂકવાનું હથિયાર. ૪ કામ. ૫ મળવા કઠણ.
+ પોતાનો પિતા જે નારાયણ તેનો વચલો પ્રદેશ આકાશ, કેમકે આકાશનો બીજો
સખ વિશ્વપદ, છે.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

અંક. ૨.

પાત્ર.

વિદૂષક અ. માણવક . . . . . રાજાનો મશ્કરો.
નિપુણિકા અ. ચેટી . . . . . રાણીની દાસી.
મુસ્સવ . . . . . રાજા.
ચિત્રલેખા . . . . . એક અપ્સરા, ઉર્વશીની સખી.
ઉર્વશી . . . . . રાજાની પ્રિયા, અપ્સરા.
કાશ્મીરાજ પુત્રી . . . . . રાજાની રાણી,—દેવી.
વૈતાલિક . . . . . રાજાનો ચોપદાર.

સ્થળ, સૈન્યમહાલય.

મૂઝન.

રાજાએ પોતાના પ્રેમની વાત માણુપક વિદૂષકને જણાવીછે, તેનાથી કોઈને વાત કહી દેવાય નહિ એટલા માટે તે એકાન્ત દેવળમાં જઈ બેસે-
છે. રાણીને રાજાએ ઉર્વશીના નામથી ખોલાવીછે તેથી રાણીના સમજવા-
માં ભેદ આવી ગયોછે, માટે વિદૂષક પાસેથી વાતનો ભેદ સમજી લેવાને
પોતાની દાસીને મોકલેછે. દાસી ભેદ પામી જઈને રાણીપાસે જાયછે.
પછી રાજા પોતાની અવકાશની વેળામાં, ઉત્કંઠા ભર્યો, વિદૂષકની સાથે,
પ્રમદવનમાં વિશ્રાન્તી પામવા જાયછે, પણ ઉર્વશીના વિરહે કરીને તેને
એવડું નથી. તે અને તેનો મિત્ર, ઉર્વશી મુંબંધીનીજ વાતો કરેછે.
તેવામાં ઉર્વશી પણ પોતાની સખી ચિત્રલેખાને લઈને સ્વર્ગમાંથી ત્યાં
આવેછે અને અદૃશ્ય રહીને તેની વાતો સાંભળેછે; રાજાનો અતિ પ્રેમ
જોઈ, એક પ્રેમપત્રિકા ભોજપત્ર ઉપર લખીને, તેના હાથમાં જાય એમ,
ઉર્વશી નાખેછે. તે રાજાના હાથમાં જાયછે, એટલે વાંચેછે. પછી ઉ-
ર્વશી, પહેલી ચિત્રલેખાને દૃશ્યરૂપે રાજાપાસે મોકલેછે. પછી ચિત્રલેખા
રાજાની કામદૂતિ થઈને ઉર્વશીને તેની પાસે લઈ જાયછે. થોડીવાર પ-
છી તરતજ ઇન્દ્રની સભામાં ભરત મુનિનો રચેલો લક્ષ્મસ્વયંવરનો ખેલ
કરવાને, દેવદૂત, બંને આસ્રનાઓને તેડવા આવેછે. તેથી તેઓ જાયછે.
પછી વિદૂષકના હાથમાંથી ઉડી ગયેલી પ્રેમપત્રિકા બંને ખોળવા મંડી
જાયછે. તેવામાં રાણી પોતાનો સાથ લઈને ત્યાં આવી પોહોંચેછે, તેના
ભણી ભોજપત્ર ઉડતું ઉડતું જાયછે ને ઉર્વશીની પ્રેમપત્રિકા તેના વાંચ-
વામાં આવેછે. તે લઈ, પણ ખોલ આપ્યો છે તે જગ્યાએ એકાએક જ-
ાયછે તેથી રાજા ગભરાયછે. તેનો અને રાણીનો વાકવિનોદ થતાં રાણી
ચીંતાવીને જતી રહેછે, અને બપોર થઈ જવાથી જમવાનો સમય થયો
તેથી રાજા અને તેનો મિત્ર વિદૂષક પણ જાયછે.

અંક ખીખે.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, રાજમહાલયની ઉદ્યાન.

વિદૂષક અને ચેટી.

વિદૂષક.

[સંજમ સહિત]

અહો, હું નિમંત્રણુંક ! જેમ દૂધપાક જોઈને મારી જીભ સળવળે તેમ માણસની આટલી બધી ગદી જોઈને રાજની છાની વાત કહી દેવાને મારી જીભ સળવળી રહી છે, માટે રાજ ત્યાં સુધી ધર્મસૈન ઉપર જિ-રાજમાન રહે ત્યાં સુધી હું મારી મેળે આ ઓછા અવર જવર વાળા દેવાલયમાં ચડી બેસું.

[જઈને મુખ ઉપર હાથ ઢાંકીને બેસે છે.]

(પછી ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી.

[મનમાં]

કાશિરાજપુત્રી જે દેવી, તેમણે મને આગ્રા કરી છે કે, “ સખી નિ-પુણિકે ! મહારાજ જે દિવસથી સૂર્યોપસ્થાન કરીને આવ્યા છે તે દિવસ-થી હૈયાસૂના જેવા દેખાય છે, અને એમના ઉચાટનું કારણ આર્ય મા-ણુવક જાણતો હશે માટે યુક્તિથી એની પાસેથી વાત કાઢાડી લાવ. ” હું તે હવે એ અહ્મધંધુને કેવા પ્રકારે વિનવું ! અથવા મને એમ લાગે છે કે, તૃણેના ઉપર ઝાકળનું પાણી રહીશકતું નથી તેમ રાજની છાની વાત ઝાઝીવાર એના પેટમાં ટકે એમ નથી માટે એને જઈને શોધી કાઢાડું. (આગળ જઈને તેને જોઈને) અરે આતો નવાઈની વાત; ચિત્રમાં કાઢાડેલા વાનરની પેઠે આર્ય માણુવક લપાઈ રહીને કાંઈ કાંઈ પણ વિ-ચાર કરતો પેલો બેઠો. ચાલ હું એની પાસે જાઉં. (જઈને) આર્ય ! હું વંદન કરું છું.

૧ ધરની પાસેની નજરબાગ. ૨ જેને કણાગણ બોલાવે અને પૂછતા આવે એવો.

૩ ઈનસાફ કરવાનું ઠેકાણું. ૪ સૂર્ય પાસે જઈ આવવું. ૫ તંખલું.

વિદૂષક.

કલ્યાણમસ્તુ. (મનમાં) અરે, આ હુષ્ટ ચેટીને જોઈને, રાજાની જાની વાત માફ તદ્દય ફોડીને બાહાર નીકળવાનું કરેછે. અહો, નિપુણિક ! તું સંગીત બાપારે છોડી દઈને ક્યાં બટકવા નીકળી પડીછે.

[જરાક મુખ ઢાંકીને, આસન.

ચેટી.

દેવીની આચા ઉપરથી આપને જ શોધવાને.

વિદૂષક.

સાણી સાહેબની શી આચા છે ?

ચેટી.

દેવી કેહેછે કે, આર્ય માણુવક એવડો નમેહેરો કેમ થઈ ગયો છે જે હું દુઃખ પામુંછું તોપણ તે મારી ખબર પૂછવાને પણ આવ્યો નથી.

વિદૂષક.

હું નિપુણિક ! મારા પ્રિયમિત્રે કાંઈ પણ આડું આચરણ કર્યું છે કે શું ?

ચેટી.

જે સ્ત્રીને માટે મહારાજને ઉત્સુકતા થઈછે તે સ્ત્રીનું નામ દઈને તેમણે દેવીને બોલાવ્યાં.*

વિદૂષક.

[મનમાં.

શું ત્યારે મારા મિત્રે પોતેજ વાત ફોડી, બ્યારે એણે ફોડી ત્યારે હું

* ગાવા બબવાનું કામ.

* શકુન્તલ નાટકના ૧૩^મ માં સ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં પણ અંતઃપુરની સિંચોને દુષ્યંત રાજા પોતાની પ્રિય શકુન્તલાના નામથી બોલાવી પછી લબવાય છે તેવિષેનું સ્પષ્ટ છે.

‘બ્રાહ્મણ ભાઈ જીભ કેમ ગ્રાહી થકું ! (આશ્ન) આંહ, ઉર્વશી આપ્તરા
નું નામ દીધું હશે, નહિ વાંરે ! અરે એનાં દર્શણુ ત્યારથી એ ભાઈને
શ્યાં છે, ત્યારથી જો ઉન્માદ મડ્ડો છે તેથી રાણી શહેજને દુઃખ દેછે
એટલુંજ નથી પણ મારી બ્રાહ્મણની પછવાડે ખતરવટ થઈ લાગ્યો છે, ને
મને અજપાણીની આપડી યેવરાવીને પીડેછે.

એટી.

[મનમાં.

મહારાજની છાની વાતનો કિશો ભેદાયો તેથી આપણું કામ થયું,
માટે હવે જઈને દેવીને સર્વ વાત નિવેદન કરી દઈ. (જવા માંડેછે.)

વિદૂષક.

નિપુણિદ્રિ ! કાશિરાજપુત્રીને મારી વતી કેહેજે કે, “ એ તો એના
પ્રિયમિત્રનું મન એની મૃગતૃષ્ણા ઉપરથી પાછું વળાવાનો યત્ન કરીને
થાક્યો; હવે કદાપિ જો તમારે મુખકમળ જીવે ને ડોકાણે આવે તો
આવે. ”

એટી.

જેવી આપની આજ્ઞા. (એમ કહી, જાયછે.)

વેતાલિક.

[નેપથ્યમાં.

મહારાજ, જય થાઓ, જય થાઓ.

(મનહર.)

અંધારે હાંકી મૂક્યું છે, લોકોંત પર્વત લગી
પ્રજા કેરો પૂરેપૂરો તું જિવન હાર છે;
તારો ને સવિતૌ કેરો, અમારા મતની માંહ
સમાન ઉદ્યોગ અને વળી અધિકાર છે;

૧ મૃગ એમ આંજવાનું પાણી ‘ખર’ જાણીને વલખાં મારેછે તેમ ઉર્વશી રાજ-
ને ‘ મૃગતૃષ્ણા ’ જેવી થઈ પડીછે. એક કલ્પેલી ધર્ષત, જેનો અંતરાય નડવાથી
સૂર્યનું અનવાણ પડતું બંધ થયેછે એવી પુરાણમાં કલ્પનાછે. ‘ મૂય ’.

આકાશને મધ્ય ભાગે નક્ષત્રનો અધિપતિ
એક ક્ષણવાર ઉભો રહી થાક ખાયછે
અહો દેવ ! તુંય પણ, દિવસને છૂટે કાળે*
કામ કાળ છોડી દઇ, પછી છૂટો થાયછે. ૨૧

વિદૂષક.

[કાન ધ્વનિ.

મારો પ્રિયમિત્ર ધર્માસન ઉપરથી ઉઠીને અહિ આવેછે, મારે હું
તેનો જોડિયો થવા જાઉં.

[જાયછે.

~~~~~

પ્રવેશ. ૨ જો.

ઉત્કંઠિત રાજા તથા વિદૂષક.

રાજા.

(ગીતિ.)

દર્શન કરતાં કામે, ભેદ અચુક શરૂ થકી કરી દીધો
પછી પરિણે તે પંથે,^૧ પ્રવેશ તેમાં જટ લઈને કીધો. ૨૨

વિદૂષક.

ખરેખાત, રાણી સાહેબને એજ પીડા થઈ છે.

રાજા.

[ન્યાણીને જોઈને

છાની વાતનો ભેદ તેજ કોણો દેખાયછે.

^૧ સૂર્ય.

* રાજનીતિમાં રાજાને કામકાળ કરવાની કાળની વેઠુંચણી કરેલી છે, તેમાં છ-
ડી કાળ, અવકાશનો ઈરાવેલો છે.

ખાણ, તીર. ^૨ રસ્તો.

વિદૂષક.

[મનમાં.

દાસીપુત્રી નિપુણિકાએ મને ડગ્યો; નહિકર મારો મિત્ર મને આમ શું કરવાને પૂછે !

રાજા.

તું છાનો માનો કેમ બેશી રહ્યો છે !

વિદૂષક.

અરે, મારી જીભ એવી સંકળી રાખી છે કે, મહારાજને પણ ઉત્તર આપવાને તે ઉપડી શકતી નથી.

રાજા.

ત્યારે તો બહુ સારું; પણ હવે હું ગંભીર પામવાનો ઉપાય શો કરું ?

વિદૂષક.

અહો મહારાજ ! આજો આપણુ ભોજનશાળામાં જઈયે.

રાજા.

ત્યાં શું છે ?

વિદૂષક.

ત્યાં પાંચે પ્રકારનાં પકવાન, મોદક, સાકરનું પીઠું ઈત્યાદિ ભાત ભાતના ભોજન વડે આપની ઉત્કંઠા શાન્ત થશે.

રાજા.

ત્યાં તો તને તારી ઈચ્છા પ્રમાણે મળશે તેથી તારું મન રીઝશે; પણ મેં દુર્લભ વસ્તુની મનમાં ઈચ્છા કરી છે તેથી મને ક્યાંથી સુખ થશે ?

વિદૂષક.

મને લાગેછે કે, ઉર્વશીની નજરે આપ પડ્યાછો.

રાજા.

તેથી શું !

વિક્ષેપક.

જો એમ હોય તો તે દુર્લભ મને લાગતી નથી.

રાજા.

આ લોકમાં એના રૂપની બરાબરી કરી શકનાર કોઈ નથી.

વિક્ષેપક.

આપનું બોલવું મને ઘણું આશ્ચર્યકારક લાગેછે; ઉર્વશીના રૂપની બીજા કોઈનાથી બરાબરી કરી શકાય નહિ એમાં ત તમે એના રૂપનાં શાં વખાણુ કર્યાં ! જીવોને મારા રૂપની પણ કોઈનાથી બરાબરી થાય એમ નથી.

રાજા.

મેં તેના એકેએક અવયવનું વર્ણન તારા આગળ નથી કર્યું; મારે હું સંક્ષેપમાં કહુંછું તે સાંભળ.

વિક્ષેપક.

અહો મહારાજ ! હું એકચિત્તથી સાંભળુંછું.

રાજા

મિત્ર !

(ત્રોટક.)

શણુગાર તણી શણુગાર થતાં
અરૂં ભૂષણુ ભૂષણુનું બનતાં
કહુ મિત્ર ! શી વાત શરીર તણી
ઉપમાન તણી ઉપમાન બની. ૨૩

વિક્ષેપક.

મૃગતૃષ્ણા રસાભિલાશી આતકની પોટે, દિવ્ય રસાભિલાશી એવા જ તમે, તે તમે પણ બહુ મારા રૂપની ધારણા કરી રાખી છે !

રાજા.

મિત્ર ! નાનાપ્રકારના શીતળ ઉપાય વિના ખીજ કશાથી મને સુખ થશે નહિ; માટે તું મને પ્રમદવનમાં લઈ જા.

વિદૂષક.

અહિયા કિયે રસ્તે જવું ! આ રસ્તે. (એમ કહી જાયછે.) મહારાજ પ્રમદવનની આ જગ્યા. જીવોની દક્ષિણ વાયુ વગર ખોલાવ્યો આવકાર દેવાને આવી પોહોંઓ.

રાજા.

આ વાયુને તે યોગ્ય વિશેષણ આપ્યું. એ પણ,—

(ગીતિ.)

વસંતશોભા શિંચતો, કુન્દલતીને રમાડતો નામે;
સ્નેહ અને દાક્ષિણ્યથી, કામી જેવો મુજ મનમાં ભામે. ૨૪

વિદૂષક.

એના જેવોજ આપના મનનો આગ્રહ હજી. હવણું તો મહારાજ ! આ પ્રમદવનમાં પ્રવેશ કરિયે.

રાજા.

મિત્ર ! તું આગળ ચાલ.

[બંને જણ પ્રવેશ કરેછે.

રાજા.

[ગાત્ર પામીને.

અરે મિત્ર ! મને લાગતું હતું કે પ્રમદવનમાં આવવાથી મારા મનને શાન્તિ વળશે; પણ આ તો એથી ઉલટું થયું.

(ગીતિ.)

આવ્યો આ ઉપવનમાં, પણ ઉપવનથી ન એન કાંઈ પડે,
જ્યમ જળમાંહે તણાના જનને પ્રતીપતરણું મહાન નડે. ૨૫

વિદૂષક.

એમ કેમ ?

રાજા.

(છપ્પય.)

મળવી મહા કઠિણ, એવી વસ્તુને કાળે;
મુજ મન જૂરે ધણું, શકું મમજાવી ન આળે;
તેને પ્રથમજ યજી, કર્યું છે ક્ષિણ બહુ કામે;
તો પછી આંખા ઝાડ ઉભાં આ ઉપવન ઠામે;
તેઓના સૂકા ફાલને મલય વાયરે ગેરવ્યો;
અંકુર દર્શાવ્યા ત્યારપછી જાય કામ ક્યમ જોરવ્યો. ૨૬

વિદૂષક.

મહારાજ ! હવે વધારે શોક કરશો નહિ; થોડી વારમાં પ્રિયવસ્તુ મે-
ળવી આપવામાં કામદેવ પોતેજ આપને સહાય થશે.

રાજા.

પ્રાણાણનું વચન હું માથે ચડાવુંછું.

[બને આમ તેમ ફરેછે.

વિદૂષક.

મહારાજ ! જીવો, જીવો, વસંત ઋતુ પ્રકટ થયો એવું બતાવનારી
આ પ્રમદવનની સુંદરતા જીવો.

રાજા.

હા, તે હું ડગલે ડગલે જોઈછું. અહિયાં પણ,—

(મનહર.)

અમ્રભાગે કુરુણકૃં પુષ્પ સ્ત્રીના નખ નેવાં,
 પાટલ વર્ણાને સ્થામૈં એ ભાગે શોભાયછે;
 રંગ આવવા તૈયાર રહેલાં અશોક ફૂલ
 કળી ફૂટી ફૂલ થવા તૈયાર દેખાયછે;
 આંખાની મંજરી નવી કાંઈ કણુ અંધાવાથી
 પીળચટ્ટી અમ્રભાગે જરા તે જણાયછે;
 હે મિત્ર ! મધુની શોભા મુગ્ધાપણું મુકતી કે
 યૌવનપણાનો વેશ ધરતી ધરાયછે. ૨૭

વિદૂષક.

અહો મહારાજ ! આ કૃષ્ણમણિ શિલા પદ વાળા માધવી લતાના
 મંડપમાં ભ્રમર સમુદાયના પગવતે ખરી પડતા ફૂલના સાધનથી મંડપ
 આપને વધાવેછે માટે એ મંડપમાં બિરાજીને મહારાજ એના ઉપર
 કૃપા કરો.

રાજા.

ભાઈ ! નેવી તારી ઈચ્છા.

[એમ કહી પ્રવેશ કરીછે.

વિદૂષક.

અહિયાં બેશીને મહારાજ ! લલિત લતાનું પ્રેમયુક્ત અવલોકન ક-
 રીને ઉર્વશીને માટે થયેલો ઉચ્ચાર વિચારી દો.

રાજા.

(ગીતિ.)

[નિરવાસ નાંખીને.

એ અંગનાં નિરખતાં, મોહિત થયલાં નયન ન ધિરજ ધર;

૧ એક ભતનું ફૂલ. ૨ ગુલાબી. ૩ કાળાં. ૪ વસંત ફળ. ૫ જોખન આવવાનો
 પ્રારંભ થતી અવસ્થા જેમાં કાંઈ અજ્ઞાન પણું અને શરમ રહેલી છે તે. ૬ મુંદર ૭ માં.
 ૮ આંખથી.

પુષ્પિત રમ્ય વિટર્પેની, ઉપવન વેલી પણ નવ અમર કરે. ૨૮
માટે ભાઈ કાંઈ ઉપાય શોધી કાઢાડ.

વિદૂષક.

[વિચાર કરેછે.

હું ઉપાય શોધી કાઢાડુંછું; પણ મહારાજ તમે રડી ઉઠીને વચ્ચે બં-
ગાણુ પડાવશો નહિ. (પોતાના મનમાં) હા, હા, મને એક ઉપાય સૂઝ્યો.

રાજા.

[ઓપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાજી.]

પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા મુખની, મળવાને નહિ સે' લી,
એમ છતાં ક્યમ અંગ વિષે આ, અનંગચેષ્ટા રેલો,
પણ આનંદની ઊઠી રહીછે, મારા મનમાં હેલી
માટે ઈચ્છિત વસ્તુ મુજને, પ્રાપ્ત થશે બહુ વે' લી. ૨૯

[એ પ્રમાણે મદન ઊત્સુક થઈ બેસેછે.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, આકાશ.

ઉર્વશી તથા ચિત્રલેખા.

ચિત્રલેખા.

સખી ઉર્વશી ! કાંઈ કારણ કહ્યા કયા વિના ક્યાં ચાલી !

ઉર્વશી.

[મદન વેદના બતાવીને, લજ્જા સહિત.

સખિ, હેમકૂટશિખર ઉપર મારી વૈજયન્તિકા નામની માળા
વેલની શાખા સાથે ગુંથાઈ ગઈ હતી તે છોડાવવાને મેં તને કહ્યું ત્યારે

તે મારું ઉપહાસ કરીને કહ્યું કે. “ એ તો દૃઢ ચુંથાઈ ગઈ છે તેથી મારા-
થી છોડાવી શકાશે નહિ ” ને હવે તું મારું જવાનું કારણ શું જોઈને
પૂછે છે !

ચિત્રલેખા.

ત્યારે શું તું ખરે રાજર્ષિ પુરુષ પાસે જવા આણી કે !

ઉર્વશી.

હા હાજને વેગળી મૂકીને હું ત્યાંજ આણી.

ચિત્રલેખા.

પણ સખિ ! અગાડી કોને મોકલ્યું છે !

ઉર્વશી.

મારા ત્વદ્વયને.

ચિત્રલેખા.

તથાપિ, ધીરજ ધરીને થોડીવાર વિચાર કર.

ઉર્વશી.

મદન ખતરવટ થઈ લાગ્યો છે તો પછી ધીરજ કેમ ધરું !

ચિત્રલેખા.

ત્યારે તો હવે હું કાંઈ કહી શકતી નથી.

ઉર્વશી.

હે પ્રિય સખી, ત્યારે તો તું મને માર્ગ બતાવ, કે જ્યાં કરીને ત્યાં
જતાં વચ્ચે કાંઈ બાધ નડે નહિ.

ચિત્રલેખા.

વિદ્યાસ રાખ, ભગવત ધૃતસ્પતિએ અપરાજિત નામે શિખાબંધ
વિદ્યા આપણને શીખવી છે, તેથી કોઈ દૈત્યનાથી આપણને બાધ થાય
એમ નથી.

ઉર્વશી.

સપ્તિ, માંહે તદ્દય એ સર્વ વાત જાણેછે, પણ અતિ ભયથી મનનો નિશ્ચય રહેતો નથી.

[બંને જામણ કરેછે.

ચિત્રલેખા.

સપ્તિ ! જો, જો, ભગવતી ભાગીરથી, યમુનાના સંગમના પવિત્ર પાણીમાં, આપ્તા પ્રતિષ્ઠાન નગરનું મુકુટમણી સરખું રાજર્ષિનું ભવન પોતાનું રૂપ જીવેછે ત્યાં આગળ આપણે આવ્યાં.

ઉર્વશી.

[આતુરતાથી જોઈને.

મને તો લાગેછે કે સ્વર્ગ આપોઆપ ઉતરીને અહિ આવ્યું છે. વાંહે સપ્તિ, દુષ્પિયાનો બેલી રાજ ક્યાં હશે !

ચિત્રલેખા.

સપ્તિ ! ઈન્દ્રના નંદનવન સરખા પ્રમદવનની એક બાજુએ આપણ ઉતરિયે. ત્યાંથી બધોય પત્તો લાગશે.

[બન્ને જણી ઉતરેછે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, પ્રમદવન,

ચિત્રલેખા, ઉર્વશી, રાજા, અને વિદૂષક.

ચિત્રલેખા.

સપ્તિ ! પૂલો પ્રથમ ઉદય પામતો ભગવાન ચંદ્ર તુજરૂપી ચાંદરણીની અપેક્ષા^૧ કરેછે.

^૧ ગ્રેહલ. ^૨ આતુરતાથી આશા રાખવી, વાટ જોવી.

ઉર્વશી.

હે સપ્તિ ! પ્રથમ કરતાં પણ હવણું મહારાજનું દર્શન મને વિશેષ પ્રિય લાગેછે.

ચિત્રલેખા.

હા, તેમજ છે, પણ આજ હવે આપણુ તેની પાસે જઈયે.

ઉર્વશી.

ના, ના, એકદમ જવું નહિ; પણ એ એની સંગાથે ફરનાર મિત્રની સાથે શા શા વિચાર કરેછે તે આપણે એની પછવાડે ગ્રુમ રહીને સાંભળિયે.

ચિત્રલેખા.

જમ તને રૂચે તેમ ખરું.

[બંને જણી કહ્યા પ્રમાણે બેસેછે.

વિદૂષક.

અહો, મહારાજ ! દુર્લભ પ્રિયાના સમાગમનો ઉપાય મેં શોધી કાઢાજ્યો.

ઉર્વશી.

જેને માટે રાજા આટલું બધું કરેછે ને તે તો મોજ મારતી હશે એવી તે કેઈ ભાગ્યશાલી સ્ત્રી હશે ?

ચિત્રલેખા.

સપ્તિ ! ધ્યાન ધરી જણી લેવાને વિલંબ થું કરવા કરેછે ?

ઉર્વશી.

મારા સામર્થ્ય વડે એકાએક જણી લેવાને મને ખીક લાગેછે.

વિદૂષક.

મહારાજ ! દુર્લભપ્રિયાના સમાગમનો ઉપાય મેં શોધી કાઢાજ્યો છે તે હું કહુંહું.

રાજા.

મિત્ર, કેહે.

વિક્રમક.

મહારાજ ! આપ એક સારી જાંઘ કાઢાડો કે સ્વપ્નમાં આપની પ્રિયાનો સમાગમ થાય; અથવા, મિત્રપાટી ઉપર ઉર્વશીની તાદૃશ્ય છબી કાઢાડો અને પછી તેને જો જો કરીને આત્માને વિનોદે પમાડો.

ઉર્વશી.

અરે તદૃશ્ય ! હવે ધીરજ ધર.

રાજા.

અરે ભાઈ, એ બેય ઉપાય કશાય કામના નથી, જો,—

(શાફૂલ વિક્રીડિત.)

આ મારા દિલમાંહ કામશર તો, સાલ્યાં કરેછે, ટકી,
સ્વપ્ને મેળવનાર જાંઘ પછી તો, આવે મને ક્યાં થકી,
મારાં તેમજ નેત્ર અંધૈ વણુનાં, ઓખ્યાં થઈ ના જશે,
માટે દર્શણ, મિત્ર ! મિત્રપટમાં, પ્યારી તણાં ના થશે,* ૩૦

ચિત્રલેખા.

સપ્તિ ઉર્વશી ! તે આ બધું સાંભળ્યું ?

૧ તેનાસરખી. ૨ આનંદ. ૩ આંસુ વિનાનાં.

* શાકુંતલ નાટકમાં પણ એવોજ વિચાર છે.

પ્રજાગરા ત્રિવલી ખૂત સ્તસ્યાઃ સ્વમે સમાગમઃ

વાષ્પસ્તુન દદાત્યેનાં ઝઘું ચિત્ર ગતા મપિ. ૧૫૪

દુઃખંત યોતાના મિત્રને કેહેછે કે પ્રિયા વિરહનું અખંડિત દુઃખ મારે ક્યાં મુઘી બેઠવું ? “ એના વિષેના વિચાર કરતાં ઉબગરો થાયછે તેથી એનો સ્વપ્નમાં પણ સમાગમ થતો નથી; ને આંખમાં આંસુ આવેછે તે ચિત્રપટમાં પણ એનાં દર્શણ કરવા દેતાં નથી. ”

ઉર્વશી.

હા; એ જહું મેં સાંભળ્યું, પણ હજી તે મારું ત્દૃષ્ય તૂમ થાય એટલું નથી.

વિદૂષક.

મહારાજ ! મારી મૈત્રિનું સામર્થ્ય તો એટલુંજ.

રાજા.

[નિશ્વાસ નાંખીને.

(હરિગીત.)

અતિ કઠિણ મારી વેદના જ, કાંઈ એ નથી જાણતી,
જાણેછ ભાવ પ્રભાવેથી પણ મન વિષે નથી આણતી;
તો અફળ નીરસ ભાવ એવા જન સમાગમમાં ધરી,
મુખિયો ધજે જ કામ તું એ ઉપર તુજ આશા કરી. ૩૧

ઉર્વશી.

[સખીને જોઈને.

અરે ! મને ધિકાર છે કે મહારાજ મને આવી જાણેછે; ત્યાં સુધી તે મારો પ્રીતિભાવ જાણતો નથી ત્યાં સુધી, તેને દેખા દેવાને મારી હિંમત ચાલતી નથી, મારે મારા સામર્થ્ય વડે ભોજપત્ર ઉત્પન્ન કરીને પ્રેમપત્રિકા લખીને એના હાથમાં જાય એમ નાંખવાને ઈચ્છું.

ચિત્રલેખા.

પ્રિય સખી, મારો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે.

ઉર્વશી.

[પ્રેમપત્રિકા લખીને નાંખેછે.

વિદૂષક.

આશ્ચર્ય, અરે આ શું પડ્યું ! સાપગી કાંચગી મને પાઈ જવાને આવી પડી કે શું !

રાજા.

[ભઈને.

આ તો સાપની કાંચલી નહોય, ભોળપત્ર ઉપર અક્ષર લખેલા છે.

વિદૂષક.

ખરૂં, ઉર્વશિયે યુગ્મ રહીને આપનો વિલાપ સાંભળ્યો હશે તથા પ્રેમપત્રિકા લખીને નાંખી હશે.

રાજા.

દૈવને કશું અશક્ય નથી.

[ભઈને વાંચીને હર્ષ સહિત.

હે, સખે ! તારો તર્ક ખરો પડ્યો.

વિદૂષક.

મહારાજ ! એ પ્રેમપત્રિકામાં શું લખ્યું છે તે સાંભળવાને ઈચ્છું છું.

ઉર્વશી.

[અદશ્ય.

સાબાશ ! સાબાશ ! આર્થ ! તું ચતુર ખરો.

રાજા.

સાંભળ ભાઈ.

[એમ કહી વાંચેછે.

“હે સ્વામિન ! તારો મારા ઉપર પ્રેમ છતાં હું જાણતી નહિ, તેમજ

“મારો તારા ઉપર પ્રેમ છતાં તું જાણતો નથી. મને લલિત પારિજાતકના

“પુષ્પની શર્યા ઉપર તારાવિના સુખ થતું નથી, અને તેજ પ્રમાણે

“ઈંદ્રના નંદનવનનો મંદ સુગંધ વાયુ મારા શરીરને અગ્નિ સરખો

“લાગેછે.”

ઉર્વશી.

ભિષયે, હવે તે શું કહેછે !

ચિત્રલેખા.

કમળનાથ સમાન જેનાં અંગ મ્હોન પામી ગયાં છે એવો એ ખી-
જું શું કેહેવાનો છે.

વિક્રમક.

મહારાજ ! મારા જેવા ભૂખાળવાને જમવાનું નોતરે આવ્યાથી શા-
ન્તિ વળે તેમ આપને પણ ધીરજ ધરવાનું કારણ માળું ખરે !

રાજા.

ધીરજ ધરવાનું કારણ માળું એમ તે શું કેહેછે ! જો તો ખરો,—

(સર્વેયા—એકત્રીસા.)

તુલ્ય પ્રીતિનું સૂચવનારું, રચ્યું રસિક રચનાથી જેહ,
મુકી જેમાં પ્રીતિ પ્રિયાએ, એવું એનું પત્રજ એહ;
જેતાં મુજને ભાસે જાણે, મદિર-ઈક્ષણે કેરું મુખ,
ખુશી આંખો વાળા મારા, મુખશું મળીને આપે મુખ.૩૨

ઉર્વશી.

[ગુપ્ત.

મારા મનોભાવ એના મનોભાવ સમી બરાબર મળતા આવેછે.

રાજા.

હેમિત્ર ! મારી આંગળિયોનાં પરચેવાથી આ મારી પ્રિયાની પ્રેમપ-
ત્રિકાના અક્ષર બુસાર્ધ જાયછે; માટે તું તારા હાથમાં ઝાલી રાખ.

વિક્રમક.

એથી શું ! ઉર્વશી આપના મનોરથ રૂપી વૃક્ષને મોર આણી ખતાવીને
હવે રૂળ આપતી વેળાએ ટોકે ચલાવેછે.

ઉર્વશી.

સખી ! પ્રિયતમના મુખ આગળ દેખા દેવા જોટલી મારામાં હિંમત
હું આણી શકું એટલીવાર તું દેખા દઇને મારો અનુમત નિવેદન કર.

ચિત્રલેખા.

[રાજની પાસે જઈને.

મહારાજનો જય થાઓ, જય થાઓ.

રાજ.

[અચંપો પામીને, સભ્યતાથી.

તમે ભલે પદાસ્થાં (તેની બાજુએ ઉર્વશીને જોઈ પણ દીકરી નહિ એટલે)
હે ભદ્રે !

(ગીત)

તું તુજ સખી વણ મુજને, એકલી આનંદ તો નથી દેતી,
ન્યમ ગંગાવણુ યમુના, ભેળી જોયેલને નથી ગમતી. ૩૩

ચિત્રલેખા.

મહારાજ, પ્રથમ મેઘની હારો દેખાયછે ને વીજળી પછી.

વિદૂષક.

[મુખ ફેરવીને.

ત્યારે તો આ આવી એ ઉર્વશી ન હોય; એની સખી દેખાયછે.

રાજ.

આ આસન ઉપર બિરાજો.

ચિત્રલેખા.

[બેસીને.

મહારાજ ! ઉર્વશિયે આપને પ્રણામ કહ્યાછે અને વિનંતિ કાઢાવીછે.

રાજ.

શી આચ્છા કરી છે !

ચિત્રલેખા.

એણે એવું કાઠાવ્યું છે કે, “ મહારાજ ! દેતે દુઃખ દીધું ત્યારે આ-
“ ૫ મને સાહાય થયા હતા, તો હવે આપનાં દર્શણ થયાં ત્યારથી મદન
“ મને દુઃખ દેવાને મંડી ગયો છે માટે આ વેળાએ પણ મહારાજે મારા
“ ઉપર દયા આણી મને સાહાય થવું. ”

રાજા.

અયિ સખી !

(શાફલ વિક્રીડિત.)

કે' છે તું પ્રિયદર્શના, તુજ સખી, ઉત્કંઠિતૌ છે અતિ,
(પણ) તેને કાજ દુખી ધણો પુરરવો; તે કેમ જોતી નથી;
છે બનેની સમાન પ્રીતિ, સમજી, લે યત્ન બેની વતી,^૧
લોહું તમ તપેલ સાથ જડવા, છે યોગ્ય તે તો અતિ. ૩૪

ચિત્રલેખા.

[ઉર્વશી યાસે જઈને.

હે સખી ઉર્વશી ! તારા પ્રિયતમનો અત્યંત ભયંકર મદન જોઈને હું
તેની દૂતિ થઈ છું માટે ચાલ ઉઠ તેની પાસે.

ઉર્વશી.

[શોક અને ભયથી કંપતી.

આહો અપજ ચિત્તવાળી ! હવે તું મને વેહેલીજ તજીને જઈશ.

ચિત્રલેખા.

[જરા હસતે મુખે.

ધડી એક પછી બધું જાણાશે કે કોણ કોને તજે છે. પણ હવણું
તો દૃશ્યરૂપ ધારણ કરીને ચાલ.

ઉર્વશી.

[લજ્જા અને ખીક સહિત, યાસે જઈને.

^૧ આતુર, અધીરા. ^૨ અમારા બે જણની વતી મેહેનત કર. ^૩ તથેલું. ^૪ જનર
પડે એવું રૂપ ધારણ કરીને.

જયજય મહારાજ !

રાજા,

[હર્ષ સહિત.

સુંદરી,—

(ગીતિ.)

તું ત્યારે જયશબ્દે, બોલાવેછે મુને પ્રિયા બાનું !

ઈન્દ્ર થકી પુરુષાંતર થયલો, જયશબ્દ હું છુંતો માનું. ૩૫

[હાથે આલીને આસન ઉપર બેસારેછે.

વિદૂષક.

વાહ ! ઉર્વશી, આ તમારી રીત તે કોના જેવી કેહેવાય ? હું રાજા-
નો એક પ્રિયમિત્ર, અને વળી શ્રાક્ષણુ, તે મનેજ વંદન નહિ !

ઉર્વશી.

[મલકાતો હોય.

બાઈ, તને પણ વંદન કરુંછું.

વિદૂષક.

સ્વસ્તિમસ્તુ.

[ન્યથયાં દેવદૂત.

અહો ચિત્રલેખા ! ઉર્વશીને ઉતાવળ કરાવ.

(કાવ્યછંદ.)

ભરત મુનિ-યે રચ્યો, એલ રમ આડે આણી,
શીખ્યો તમને તેજ, અપ્સરા ઉત્તમ જાણી;
લલિત તેહના હાવભાવ જોવાને કાળે,
લોકપાળની મહિત ઇન્દ્ર ઇચ્છેછે આળે— ૩૬

[સર્વ સાંભળેછે—ઉર્વશી ખેદ બતાવેછે.

ચિત્રલેખા.

સખી ઉર્વશી, દેવદૂતનું વચન તેં સાંભળ્યુંકની ! આલ હવે તું મહારાજની આસા લે.

ઉર્વશી.

[નિશ્વાસ નાંખીને.

સખી, મારી જીભ તો ઉપડતી નથી.

ચિત્રલેખા.

મહારાજ ! ઉર્વશી વિનતિ કરેછે કે, “ હું પરવશ છું; મારે જો મહારાજની આસા હોય તો ઇન્દ્રના અપરાધમાં આવું નહિ એમ કરવાને ઇચ્છું. ”

રાજા.

[બહુ અત્યંતથી બોલીને.

તમારા ધણીની આસા લોપાવાને હું ઇચ્છતો નથી. પણ ઉર્વશી, તું મને વિસારી દઈશ નહિ.

[ઉર્વશી વિયોગ દુઃખ બતાવીને, રાજાને જોતી જોતી સખી સહવર્તમાન ભયછે.

રાજા.

[નિશ્વાસ નાંખીને.

અરે ! હવેણાં તો આ આંખો કશાય કામની રહી નહિ.

વિદૂષક.

[પત્ર બતાવવાની ઇચ્છા કરીને.

ખરે ભોજ — (એ પ્રમાણે “અધુ” બોલીને જામમાં પડેછે અને પછી પોતાના મનમાં) અરે, આશ્ચર્ય પામીને, ઉર્વશીને જો જો કરતો હતો તેવામાં મારા હાથમાંથી ભોજપત્ર કોણે જાણે કાંય પડી ગયું.

રાજા.

ભાઈ ! તું શું કહેવા જતો હતો !

વિદૂષક.

મહારાજ ! હું એમ કહેતો હતો કે, તમે દેહ છોડશો નહિ; તમારા

ઉપર ઉર્વશીનો પૂરપૂરો ભાવ ખેડો છે. તેથી તે અહિંથી ગઈ છતાં, તે-
નાથી પ્રીતિમાં ઠીલી કરી શકાવાની નથી.

રાજા.

મારા મનમાં પણ એમજ આવેછે. ખરે એણે જતી વેળાએ.

(ગીતિ.)

પરવશ શરીર છે પણ, સ્વવશ ત્વદય, આસદ્વારથી પોતે,
મુજમાં મૂકી દીધું, જાણુવે સ્તનકંપની ક્રિયા જો તે. ૩૭

વિદૂષક.

[ઘોતાના મનમાં.

મારું ત્વદય કંપેછે, કોણ જાણે કેધવે વેળાએ રાજા ભોજપત્ર સંભાર-
શે તો પછી.

રાજા.

મિત્ર, તું કેહેની કે હું મારા પ્રેમપિડિત મનને શાથી ગંમત પમાડું ?
(સ્મરણ કરીને.) હા ! હાવ પેલું ભોજપત્ર.

વિદૂષક.

[આરે બાબુએ જોઈને ખેદ પામતો.

અરે રે ! કહિયે દેખાતું નથી. અહો, એ ખરેખરે દિવ્ય તથા ઉ-
ર્વશીને માર્ગે આણ્યું.

રાજા.

[ધિકાર ખતાવીને.

મૂર્ખ, બ્યારે ત્યારે ખેલાન ને ખેલાન.

વિદૂષક.

આલો શોધી કાઢાડિયે. (ઉગીને.) અરે અહિ હથે, પાણે હથે.
(એમ કહી અહિ તહિ શોધવા મંડી જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

રથળ મમદવન.

રાજા, વિદૂષક, દેવી, ચેટી, અને દેવીનો યોગ્ય સાથ.

દેવી.

સખિ નિપુણિકે ! આર્ય માણુવકની સાથે મહારાજને લતાગૃહમાં પેસતા તે નક્કી દીઠા !

ચેટી.

મેં આગળ કદિ રાણી સાહેબને ખોટી વાત કહીછે !

દેવી.

[અગાડી ચાલીને, અને મ્હો આગળ જોઈને.

નિપુણિકા ! નવા ચીરના જેવું દક્ષિણ પવનથી ઉડી આવતું આ શાનું પત્ર છે.

ચેટી.

[જોઈને.

રાણી સાહેબ ! ખરે એ તો ભોજપત્ર છે. જીવો એ જીવુંચતું થાયછે તેથી એના ઉપર અક્ષર લખેલા દેખાયછે; જોયું, એ આપના નૂપુર^૧ સરસ્યું કેવું લપેટાઈ જાયછે ! (લઈને) આપ વાંચો જોઈયે વાંચે.

દેવી.

જોને વાંચે એમાં શું લખ્યું છે; જો સાંભળવા જેવું હશે તો હું સાંભળીશ.

ચેટી.

[તેમ કરીને

રાણી સાહેબ ! ખરે, આ તો પેલી વાત બધીયે ઉઘાડી પડી. મને લાગેછે કે આ તો ઉર્વશિયે રાજા ઉપર કાવ્ય બંધ લખેલું છે, તે આર્ય માણુવકના ખેભાનથી આપણા હાથમાં આવી ચડ્યું.

^૧ યગ ચેડુરવાનું ધરણું.

દેવી.

ત્યારે તું એનો ભાવાર્થ સમજી લે.

[ચેટી વાંચેછે.

દેવી.

સખિ ! એજ ભેટ લઈને ચાલ આપણે આપણા અપ્સરામાં તદ્દ-
લીન થઈ ગયેલા મહારાજની પાસે જઈએ.

ચેટી.

જેવી દેવીની આમા.

રાજા.

ભગવાન, વસંત સૈંધે મલયાનિલ !

(મનહર.)

તું તો તારે વાસ કાજ વાસિત પુષ્પપરાગે
એકઠો થયેલો લતાં ઉપરનો લે મુખે;
પણ પ્રેમપત્રિકા જે પ્રિયાસ્નેહ કેરો હાથ
તે હસ્યેથી તને લાભ શોંછે તે તું કે' મુખે,
સેંકડો સાધન આવાં વિનોદને કાજ કરી
કામીજન નિજ જીવ ધારણ કરેલ કો
તેને તો દેવાને દુઃખ, તું તો સારી રીતે શીખ્યો
પણ ધારણ દેવાને શીખ્યો ન સમૂજગો. ૩૮

ચેટી.

બાઈ સાહેબ ! જીવો, જીવો, પણે પેલા ભોજપત્રનો શોધ આણ્યોછે તે.

દેવી.

આપણે એટલી વાર છાનાંમાનાં તમામો જોયાં કરિયે.

^૧ વસંત ઋતુનો મિત્ર મલયાચળ પર્વત ઉપરથી વાતો વામુ. ^૨ ફૂલનો રંગકણ
^૩ લેલ.

વિદૂષક.

અરે આ શું વારં ? એ તો વિકાસિત કાળા કમળની કાન્તિ જેવા મોરના પીછાથી હું ડગાઈ ગયો.

રાજા.

હું મંદભાગી ઓગરદમથી માસ્યો ગયો.

દેવી.

[એકદમ આગળ આવીને.

આર્ય પુત્ર ! શોક કરવો જવાદો; એ તો આ રહ્યું ભોજપત્ર.

રાજા.

[સંજમ સહિત મનમાં.

અરે, આ તો રાણી (સાંભળયું ના સાંભળયું કરીને.) તમે આવ્યાં તે ઠીક થયું.

દેવી.

મહારાજ ! હું આવી તે ખોટું થયું.

રાજા.

[વિદૂષકને હજીવે રહીને.

ભાઈ ! હવે આપણે શું કરવું ?

વિદૂષક.

મુદાસહિત ઓર બ્રહ્મચો પછી તેને જીભડી હલાવીને કાંઈ કેહેવા જેવું રહ્યું નહિ.

રાજા.

[રાણીને

હું કાંઈ આ પત્ર ખોળતો નહતો; પણ મંત્રપત્ર ખોળતો હતો.

દેવી.

પોતાનું સોભાગ્ય સંતાડી રાખવાને માંહે ઠીક યુક્તિ કરી.

વિદૂષક.

એ તો ગમે તે હો, પણ હવણું તો મહારાજના ભોજનની તૈયારી કરો કે એ ખાયતો પિત્તશાન્તિ વડે જરા જંપ વળે.

દેવી.

નિપુણિકા ! પોતાના મિત્રને આહ્વાણે મારી મલાહ આપી, જે વસ્તુ-ને માટે દુઃખાવેશથી ત્વદય એક પામતું હોય તે જવા દઈને ખીજી વસ્તુ-ની ઈચ્છા કરે તો તેથી તેનું શું વળે ?

વિદૂષક.

જીવો વાર, સર્વને ભાત ભાતના ભોજનથી કેવો જંપ વળેછે ?

રાજા.

મૂર્ખ ! તું મને વધારે અપરાધી કરેછે.

દેવી.

મહારાજ આપનો કાંઈ અપરાધ નથી, માટે અહિ આવવું ધટતું નહતું ને આવી તેથી હુંજ અપરાધી છું. નિપુણિકા, ચાલ અહિથી.

[એ પ્રમાણે કોપાયમાન થઈને ચાલવા માંડેછે.

રાજા.

(ગાતિ.)

હું અપરાધી પૂરો રંભોરૂં છોડ કોપ તું તારો,
સેવ્ય કદાપિ કોપે, સેવકજન નિરપરાધી ક્યમ ધારો. ૩૯

[એ પ્રમાણે કહીને યગે યડેછે.

દેવી.

હા ! તમે પશ્ચાત્તાપ કરીને સરલ થઈ જાઓછો તેથી મને તમારી ધાસ્તી લાગેછે; પણ હું હવણું અધીરા ત્વદયની થઈ ગઈછું તેથી તમારા કાલાવાળા માટે ગળે ઉતરવાના નથી.

ચેતી.

આ રસ્તે, બાઈસાહેબ ! આ રસ્તે.

[એ પ્રમાણે રાજાને છોડીને દેવી યોતાના સાથ સહિત જાયછે.

વિદૂષક.

ચોમાસાની નદીની પેઠે રાણી ગાહેબ અપ્રમત્ત થઇને ગયાં, માટે
ઉઠો મહારાજ ! ઉઠો.

રાજા.

મિત્ર ! એ યોગ્ય નહિ. જો સાંભળ,—

(માલિની.)

પ્રિયવચન ભરેલી, પ્રાર્થના યોષિતાની,
પ્રિય જનની કરેલી, પ્રેમ પૂરા વિનાની;
નહિ કદિ ઉતરે તે જાણુ સ્ત્રીનાજ દિલ,
જ્યમ માણુ ઠિક રંગ્યો પારખું પારખી લે. ૪૦

વિદૂષક.

મહારાજ ! આપ કોહોછો તે ધટિતજ છે; કેમકે આંખ્યો દુઃખવા
આવેલાના મુખ આગળ દીવાનું તેજ ધર્યું તો તે તેનાથી સહન થઈ
શકાવાનું નહિ.

રાજા.

એવું આ બોલઃ— મારું મન ઉર્વશીમાં પેઠું છે તથાપિ દેવી મને પ્રિ-
ય છે. તોપણ હું પગે પડ્યો છતાં તે ઉલ્લંઘન કરીને ગઈ છે તથા હું પણ
હવે ધૈર્ય ધરીને રહું છું.

વિદૂષક.

મહારાજ, હવે દેવીની વાત જવાદો. મારો ભૂખે જીવ જાયછે તે

રાખવો આપના હાથમાં છે. ખરે નાહાઈ ધોઈને ખાવા માંહે પાટળે
બેસવાનો હવે સમય થયો.

રાજા.

[ઉચ્ચ જાહેર.

અરે આ તો અર્ધો દિવસ ચાલી ગયો દેખાયછે.

(મનહર.)

તાપથી પીડિત બહુ થયલો જે મોર તતો
વૃક્ષ મૂળ કેરા થંડા ક્યારા માંહે બેસેછે;
કૃષ્ણિકાર કેરું ધૂલ ફાડીને ભ્રમર પોતે
શયન કરવા કાજ તેની માંહે પેસેછે;
તમ પાણી તજી દઈ, કારંડવ પક્ષી પોતે
તીર કેરી કમલિની સેવવાને જાયછે;
ક્રીડાત્રેહ કેરો કારૂં પિંજરાની માંહે બેઠો
પાણી પીવા માગતો તે મસ અકળાયછે. ૪૧

(એમ કહી જાયછે.)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

^૧ એક જાતનું ફૂલ. ^૨ સુવાને કાળે. ^૩ રંગમેટલ.. ^૪ થોપટ.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

અંક. ૩.

પાત્ર. „

ગાલવ	{ભરતમુનિના શિષ્ય.
પૈલવ		
પુરુરવ	પ્રતિજ્ઞાન નગરનો રાજા.
કંચુકી	તેનો ચોપદાર.
વિદૂષક	રાજાનો મિત્ર—મસ્કરો.
ઉર્વશી	સ્વર્ગની અપ્સરા—રાજાની પ્રિયા.
ચિત્રલેખા	ઉર્વશીની સખી—એક અપ્સરા.
દેવી	રાજાની રાણી.
ચેટી	દેવીની દાસી.
પરિજન	રાજાનો માથ તથા રાણીનો માથ.
સ્થળ,	ભરતમુનિનો આશ્રમ, આકાશ, અને રાજમહાલય.

મૂચન.

ઈન્દ્રને ત્યાં લક્ષ્મી સ્વયંવરનો ખેળ થયો તેમાં ઉર્વશીની ચૂકને લીધે ભરતે શાપ દીધો તે વિષેનું મૂચન ક્ષત્રિય પિતૃભક્તમાં ભરતના શિષ્ય ગાલવ અને પૈલવ વચ્ચે થાય છે. પછી મેહલની અગાશી ઉપર ચંદ્ર ઉદય થતાં વૃત્તની ક્રિયા કરવાને રાજાને રાણી બોલાવનાર છે તે વિષેનું રાજાને સ્મરણ રહેવાને કંચુકીને કહી રાખ્યું છે તે ઉપરથી સપરિવાર વિદૂષક સહિત રાજા અવકાશની વેળાએ આવતો દેખી તેને તે કહીને જાન્ય છે. ત્યારપછી, રાણીને એવું વ્રત કરવાનું કારણ શું હશે તે વિષે રાજા અને વિદૂષક તર્ક કરે છે. અને પછી મણિમંદિરની અગાશી ઉપર જાય છે. પછી પોતાના સાથને રાજા આપીને રાજા વિદૂષક સાથે વાતો કરતો બેસે છે. તેવામાં પરસ્પર વાતો કરતી ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા અંતરિક્ષમાં આવી પોહોંચે છે અને અદૃશ્ય રહીને વાતો સાંભળે છે. પછી ઉર્વશી રાજાને દેખા દેવા જાય છે એટલી વારમાં વ્રતની આરાધના કરવા, રાણી પોતાના સાથ સહિત આવી પોહોંચે છે. પછી ચંદ્ર સમક્ષ રાજાની પૂજા કરીને પોતાનું પ્રિયપ્રસાદન (વાહાલાને રાજી કરવાનું) વ્રત સંપાદન કરતી વેળાએ, રાજા જે સ્ત્રીને ઇચ્છે છે અને જે સ્ત્રી રાજાને ઇચ્છે છે તેનો નિર્બાધ યોગ થવાની રાણી પરવાનગી આપે છે, અને પછી જાય છે. રાણીના ગયા પછી રાજા ઉર્વશીને સંભારે છે અને તે આવીને છાનીમાની પાછવાડે રહીને તેના કમળ સરખા હાથવતે રાજાની આંખ ઢાકે એમ ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે ઉર્વશી કરે છે. પછી દેટલોક વાક વિનોદ થયા પછી ઉર્વશીને રાજાપાસે મૂકીને ચિત્રલેખા સ્વર્ગમાં જાય છે. અને ત્યારપછી ઉર્વશીને મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવીને રાજાને મૂકીને વિદૂષક પણ જાય છે.

અંક ૩^{મો}.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, ભરતચંદ્રસિનો આશ્રમ.

જાલવ તથા પૈલવ, ભરતના શિષ્ય.

જાલવ.

મખા, પૈલવ ! હોમશાળીમાંથી મહેન્દ્રને ઘેર જવા સારું આપણા ગુરુ નીકળ્યા ત્યારે પોતાનું આમન તને આપીને સાથે લઈ ગયા હતા, ને મને હોમશાળાની સંભાળ રાખવા સારું મૂકી ગયા હતા, માટે હું તને પૂછું કે ગુરુના નાટકથી દેવસભા રીતી કે નહિ ?

પૈલવ.

દેવસભા રીતી કે નહિ તે તો હું જાણતો નથી; પણ સરસ્વતિએ ર-
ચેલા લક્ષ્મી સ્વયંવરના ખેલમાં ત્યાં ત્યાં રમીની વાત આવતી હતી ત્યાં ત્યાં ઉર્વશી ખેલાન થઈ જતી હતી.

જાલવ.

ત્યારે તારા કેહેવાથી એમ જણાયછે કે નાટકમાં દોષ આવ્યો.

પૈલવ.

અરે, તેના બોલજ આડા અવળા નીકળતા હતાને.

જાલવ.

શામાં ?

પૈલવ.

ઉર્વશિયે લક્ષ્મીનો વેશ લીધો હતો અને મેનકાએ વારણીનો લીધો હતો, તેમાં મેનકાએ ઉર્વશીને પૂછ્યું કે આ મેળામાં ત્રણલોક મહિલા

પુરુષ આવ્યા છે, તથા કેશવ મહાવર્તમાન સર્વ લોકપાળ એકલા માળ્યા છે તેમાંથી તારું દૃઢ્ય કોનામાં પેડું છે.

ગાલવ.

પછી, પછી.

પૈલવ.

તેણે પુરુષોત્તમ કેહેવું જોયતુ હવે તને બદલે પુરુષ કેહેવાઈ જવાયું.

ગાલવ.

જેમ નીપજવાનું હોયછે તેમ, ઈન્દ્રિયો વર્તેછે. પણ ભરતમુનિ તેના ઉપર રોષે ભરાયા નહિ ?

પૈલવ.

હોયે, ગુરુજિયે તેને શાપ દીધો, પણ મહેન્દ્રે તેનો અનુમત્ત કર્યો.

ગાલવ.

શી રીત ?

પૈલવ.

ઉપાધ્યાયે શાપ દીધો કે, તે મારી તાલમનું ઉલ્લંઘન કર્યું માટે તને દિવ્ય માન રહેશે નહિ. પછી ઇન્દ્રે ઉર્વશીને લાજથી નીચે મ્હો કરી ઉભી રહેલી જોઈ ત્યારે તેને કહ્યું કે, તારું અંતઃકરણ જોનામાં છે તે રાજર્ષિ પુરુષ મને લડાઈમાં સદાય સાહાય થાયછે માટે મારે તેનું હિત કરવું યોગ્ય છે તેથી હું તને આમા આપુંછું કે તું પુરુષ પાસે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જઈ રહે અને તેને સંતાન થાય એટલે પાછી આવજો.

ગાલવ.

સર્વના અંતરની વાત સમજનાર ઇન્દ્રે એ યોગ્યજ કર્યું.

પૈલવ.

[સૂર્ય ભણા જોઈને.

અરે, વાતમાં ને વાતમાં વેળા વઢી ગઈ; માટે ચાલ આપણે ઉપાધ્યાયની પાસે જઈએ. (એમ કહી બચછે.)

એ પ્રમાણે વિક્રમંક થયો.

પ્રવેશ. ૨ જો.

રથળે, રાજમહાલય,

કુંચુકી.

(સર્વેયા—એકત્રીસા.)

સૌ સંસારી ધન મેળવવા, કરે જવાની માંહે પ્રયત્ન,
પછી પુત્રને સોંપી ખટલો, નિશ્ચિત પામે તજી યત્ન;
મારે કર્મે છેવટ સુધી, સેવા—લઘુતા ને કરનાર,
પ્રતિદિને કરવી ના છૂટી, ખોટો આ સ્ત્રીપર અધિકાર. ૪૨

વત ધાણુ કરવાવાળી કાશિરાજ પુત્રિયે મને આપ્યા કરીછે કે, “મારે
વત સંપાદન કરવાની ક્રિયા કરવી છે માટે મેં માન તજીને નિપુણિકાના
મુખદ્વારાએ પ્રથમ મહારાજને આવવાની યાચના કરી છે, અને તું
પણ મારીવતી જઈને કહી આવ ” મહારાજ સંધ્યાકાચ કરીને પરવારે
તો હું માણું. (પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.) આહા ! સંધ્યાકાળને સમયે
રાજમહાલયમાં કેવી રમણીય ધામધૂમ ચાલી રહી છે.

(મનહર.)

નિશૈકિરી નિદ્રા થકી, આગસુ બનેલા મોર,
જોડલા લાકડી પર, કોરેલા જણાયછે;
જળમાંથી નીકળતા ધૂપ જાણે સંજવેળા,
કચ્છતર કોરામાં આવતાં દેખાયછે;
અંતઃપૂર કેરી સર્વ દૃઢ દાસી હોયછે તે
કામ ને સોંપેલું તેમાં તતખર થાયછે;
પૂલ, બળી વાળાં સ્થાને જ્વાળાવાન જ્યોતીવાળી
સંધ્યામંગળદીપિકા જઈ મૂકી જાયછે. ૪૩

(જોઈને) મહારાજ અહિંજ આવતા દેખાયછે,—

૧ આરામ. ૨ હલકાવેણું. ૩ રાત. ૪ સિયોને રહેવાનો ઓરડો, જાનખાનું.
૫ સંધ્યાકાળની વેળાએ અમુક ઠેકાણે શુભ હીવા કરવામાં આવેછે તે.

(માલિની.)

પરિજનૈવનિર્તાના હાથની માંહ ઓપે,
 મરમ લઘુ મશાલો, રાય તે મધ્ય શોભે;
 ન્યમ ગિરિ ગતિ પામ્યો, પાંખથી શોભા સારો
 પ્રતિ તટપર જોને, કણિકારોની હારો. ૪૪
 હું એમના આવવાના માર્ગ વચ્ચે બેશીને વાટ જોઉં.

પ્રવેશ ૩ નો.

સપરિવાર રાજા, કન્યુકી, અને વિદુષક.

રાજા.

[મનમાં.]

(ગીતિ.)

મહજ દુએ દિન ખુટવ્યો, કામ વિષે મેં ગુંથઈ ધણી વાતે,
 પણ રાત્રી ક્યમ ખુટશે, પણ ગંભતથી પ્રહર વધી જાતે. ૪૫

કન્યુકી

[યાત્રે જઈને.

જય થાઓ મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજ ! રાણી સાહેબે
 વિનતિ કાઢાવી છે કે, “મણિમંદિરની અગાથી ઉપર સુદર્શન ચંદ્ર પ્રકાશ
 પામે અને ચંદ્રોદયોદયનો યોગ થાય ત્યાંસુધી મહારાજે ત્યાં પધારવાની
 કૃપા કરવી, કેમકે મહારાજની સમક્ષે મારે તેની આરાધના કરવાની છે.”

રાજા.

દેવીને કેહે કે આપની ઈચ્છા પ્રમાણે એ આવશે.

૧ આસપાસનો સાથ. ૨ સ્ત્રીઓ. ૩ જ્ઞાની. ૪ દરેક બાબુઓ. ૫ એક જાતિનું પુષ્પ-
 આડ. ૬ ઈંદ્રે પર્વતની પાંખો કાપી નાખી હતી તેથી તે “ગિરિછિદ” કેહેવાયછે તે તે
 દિવસથી સર્વ પર્વત પાંખો વિનાના થઈ ગયલા ગણાયછે. ૬ જેનું દર્શણ મારું છે એવો.

કંચુકી:

બહુ ઝાંઝે મહારાજા..

[એમ કહી નમન કરી જાયછે.

રાજા.

મિત્ર ! રાણિયે આ વતનો ઠાઠમાઠ મચાવ્યો છે એનો શો હેતુ હશે વાંઝે ?

વિદૂષક.

મારો એવો તર્ક દોડેછે કે, રાણી ઝાંઝેએ આપના નમનનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું, તેનો પસ્તાવો થવાથી, દોષ મુક્ત થવા ઝાંઝે, આ વત આ-રંભ્યું હશે.

રાજા.

એ તે યોગ્યજ કહ્યું.

(ગીતિ.)

પ્રથમ પ્રણયે તુછ ગણીને, પછી બળાપો કરે બહુ ભારી,
નાના વિધ પ્રિય વચનો સ્મરી કહે પછી મૈત્રિવિની નારી. ૪૬
ચાલ ત્યારે મણિમંદિરની અગાશીને રસ્તે મને લઈ જા.

વિદૂષક.

આ રસ્તે મહારાજા આ રસ્તે, આ ગંગાતરંગ જેવાં શીતળ સ્કં-
ટિક મણિશિલાનાં પગથિયાં ઉપર આપ ચડિયે. આ મણિમંદિર મદાય
રસપ્રિય દેખાયછે.

[રાજા ચડેછે, સર્વે પગથિયાં ચડતા હોય એમ કરી બતાવેછે.

વિદૂષક.

[બેઠે.

હવે ચંદ્રનો ઉદય થવા આંબી જણાયછે; કેમકે અંધારં દૂર થતું જાયછે અને પૂર્વ દિશા લાલ ચટક થયેલી દેખાયછે.

રાજા.

તું કેહેછે તે યોગ્યજ છે,

(ચોપાયા.)

ચંદ્રકિરણ જે ઉદયગિરિતણી આડથી યુગ રહેલાં,
ખાંડે નીસરી એ અંધારં દૂર કરેછે વેલાં;
પૂર્વદિશા અંધારા રૂપી કાળા ક્રેશ સમારે,
તે જાણે કો સ્ત્રીની પેઠે નયન હરીને ઠારે. ૪૭

વિદૂષક.

આહાહાહા પણે, પેલો, પેલો જીવો. લાડુના કડકા જેવો, ચંદ્ર ઉગતો દેખાય.

રાજા.

[હસીને.

ખાઉધરને સદાય ખાવાના પદાર્થનીજ વાત. (હાથ ભેળી નમસ્કાર કરીને) ભગવનૂ નક્ષત્રરાજ !

(કાવ્ય છંદ)

સદ્ગુણોને ક્રિયાકાળ તું રચી કરાવે;
અમૃતથી તું દેવ પિતૃને ખહુ ધરાવે;
મૂર્છાકર જે તિમિરે નાશ તેનો કરનારો,
એવાને ક'ઈ નમન જે તું શિવશિર વસનારો. ૪૮

વિદૂષક.

મહારાજ ! મારા સરખા ભણ્યા ગણ્યા બ્રાહ્મણને મુખે પિતામહ

સૂચવેછે “કુ મેં તમારી પ્રાર્થના સ્વિકારી,” માટે મહારાજ હવે આપ આસન ઉપર બેસો તો, મારાથી પણ મુખે બેસાય.

રાજા.

[વિદૂષકનું કહેલું માન્ય રાજાને બેસેછે, અને પરિજનને જોઈને ચંદનીમાં મશાલોનું અજવાલું કાંઈ કામનું નથી; માટે તમે તમારી મેળે જાઓ.

પરિજન.

જેવી મહારાજની આમા.

[એમ કહી જાયછે.

રાજા.

[ચંદ્રભણી જોઈને, વિદૂષકને.

મિત્ર ! દેવીને આવવાની એક મુહૂર્તની વાર છે એટલી વાર હું એકાન્તમાં મારી દશા કેવી થઈછે તે કહુંછું.

વિદૂષક.

મહારાજ ! ઉર્વશી અહિ હવણું દેખાતી નથી; પણ એની આપના સરખીજ પ્રીતિ છે એમ વિચારીને આશાખંધી આત્માને ધારણુ આપવી જોઈયે.

રાજા.

એમજ છે; મારા મનની પીડા જહુ જલવાન છે; વળી,—

(ગીત.)

વિષમશિલાના બાધે, વેગ વધે નદી વહન તણા જમ,
વિમિતસુંખસમાગમ, એવો હું મુજ મદન વધ્યો એમ. ૪૯

વિદૂષક.

આપનું શરીર દુખલું પડી ગયું છે તોયપણ તે શોભાયમાન દેખાય છે, તે ઉપરથી મને લાગેછે કે આપનો અખંડ સ્વાસ્થ્ય સમાગમ થશે.

૧ બસંખર નહિ એવી. ૨ મેળાઈ થવથી મુખ જેનું નાશ પામ્યું છે એવો.

રાજા.

[શકુન થયા હોય એમ ખ્યાલીને.

(ગીતિ.)

તું આશા દઈ મુજને અતિ દુષ્પિયાને ધિરજ દઉછ નેમ,
આ મારો જમણો કર ફરકી દેછે ધિરજ મને તેમ. ૫૦

વિદૂષક.

‘પ્રાત્નણુનું વચન ખોટું પડવાનું નહિ.

[રાજા આશા ભણો બેસેછે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, આકાશ.

ઉર્વશી તથા ચિત્રલેખા.

ઉર્વશી.

[પોતાના દેહ ભણી બેઠને.

મખી ! આ મારો મોતીના આભૂષણથી શોભાયમાન નીલમણિનો
ભરેલો અભિસારિકાવેશ મારા ત્વદયને બહુ પ્રિય લાગેછે.

ચિત્રલેખા.

વાણી પણ એનાં વખાણુ કરવાને શક્તિમાન નથી; હું સાત્ર એટલું-
જ ચિંતવન કરુંછું કે, હું પુરૂષ અવતરી હોત તો બહુ સાર થાત.

ઉર્વશી.

મખી ! હું નિરૂપાય થઈ ગઈ છું; મારે એને તું ત્વરાથી મારી પાસે
લાવ, અથવા એ મનોહરની પાસે મને લઈ જા.

ચિત્રલેખા.

રાત્રી રૂપી યમુના વિષે કૈલાસશિખરની પેડે પ્રતિબિંબિત થતા

તારા પ્રિયતમના શોભાયમાન ભવન ક્ષિપ્ર આપણે આવ્યાં છિયે.

ઉર્વશી.

હું તારા પ્રભાવથી જોઈ લે કે, મારા તટલ્યનો ચોર ક્યાં છે, અને શું કરેછે.

ચિત્રલેખા.

[મનમાં

ઠીક છે; જરાવાર હું અને ખેડાવું. (પ્રકાશ પાડે) સખી મેં ધ્યાન ધરીને જોઈ લીધું. એ તો એના રમુજ મારી લેવાના રંગભોગરથાનમાં મનોરથલબ્ધપ્રિયસમાગમસુખની મજા મારતો બેઠો છે.

ઉર્વશી.

જા, જા, એવી વાત માંડે તટલ્ય માને નહિ તો. સખી, ચિત્રલેખા ! એ તો બધોય તારા મનનો ઉઠાવ છે. કેમકે પ્રિયસમાગમ થતા પેઢેલાં એણે માંડે તટલ્ય હરી લીધું છે.

ચિત્રલેખા.

[જોઈને.

આ મણિમંદિરમાં રાજર્ષિ પોતાના મિત્ર સહિત બેઠેલા છે, ચાલ આપણે ઉતરિયે.

[બંને ઉતરેછે.

પ્રવેશ ૫ મો.

રથાળ, મણિમંદિર.

અદ્વૈત રહેલી ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા, તથા સેના અને વિદ્યુતક.

રથાળ.

મિત્ર ! કામદેવની પાડા જેમ રાત્રી જલ્દી આવે તેમ સખી જાય છે.

^૧ દેવતાઈ સંકિત. ^૨ મનમાં ઠંડેલા આરા મનુષ્યનો સમાગમ થવાથી બેસી જાય છે.

ઉર્વશી.

[અદૃશ્ય, ચિત્તલેખાને

એના મોઢમ વચન વડે માંડે તદ્દય કંપાયમાન થાયછે. માટે
મારા મનનો સંશય ભાગતા સુધી આપણે અદૃશ્ય રહીને એ શું શું બો-
લેછે તે માંભળિયે.

ચિત્તલેખા.

જેમ તારી ઈચ્છા.

વિદૂષક.

મહારાજ ! આપ આ અમૃત ભરેલાં ચંદ્ર કિરણનું સેવન કરો એ-
ટલે ઇંડાગાર થઈ જશો.

રાજા.

મિત્ર ! આવા રોગને એવા ઉપાયથી સુખ થવાનું નથી.

(સર્વેયો—એકત્રીસોજો)

નવાં પુષ્પની શય્યા, અથવા થંડા ચંદ્ર કિરણની હાર,
મલયજ ચંદન લેપ અંગપર, અથવા થંડા મણિનો હાર,
એમાંથી કોનાથી કંઈ પણ નહિ મુજ કામ નિવારણ થાય,
થશે માત્ર તેતો દિવ્યોથી, વા, કંઈ, તેની સુણે કથાય. પૈ

ઉર્વશી.

અહો તદ્દય ! તું મને તજીને ગયું તેનું આ ફળ હવે તને પ્રાપ્ત થયું.

વિદૂષક.

અરે હું પણ મહારાજ ! ત્યારે મને રસાલ શિખરિણું મળતું નથી
ત્યારે તેનું ચિંતન કરીને મારા મનને તૃપ્ત કરેછું.

રાજા.

પણ તે તો તને ફરીને મળેછે.

વિક્ષક.

ત્યારે તે પણ આપને થોડી વારમાં મળશે.

રાજા.

સખા ! હું પણ માનું છું કે.—

ચિત્રલેખા.

[અદૃશ્ય ઉર્વશીને.

અહો, અધિરી ! સાંભળ.

વિક્ષક.

શું વારં ?

રાજા.

(ગીતિ.)

રચના ખજાજવાથી, અડચું અંગ ને પ્રિયા સાથે મારું
તે છે સૌમાં સાર્યકે, બાકીનું પૃથવિ ભાર છે ધારં. પર

ઉર્વશી.

હવે શું કરવાને વાર કરું ? (એકાએક પાસે જઈને) સખી, ચિ-
ત્રલેખા ! હું મહારાજના મહો આગળ ઉભી છું, પણ એ તો કાંઈ ગણ-
કારતાજ નથી.

ચિત્રલેખા.

[જરા હુશીને.

અહો, અધિરી ! તેં તિરસ્કારિણી ઉતારી નથી માટે.

[નવશ્વમાં.

“ આ રસ્તે, રાણી સહેબ, આ રસ્તે.”

[સર્વ કાન દે છે. ઉર્વશી અને તેની સખી એક પાસે છે.

^૧ સફળ. ^૨ કોઈ દેખે નહિ એમ રહેવાય એવો ખુરખો.

વિદૂષક.

[વિસ્મય પામીને.

અહો ! દેવી પધારતાં દેખાયછે. મહારાજ ! હવે આપ મ્હોડે નાનું મારજો.

રાજા.

તું પણ બળક્યા વિના બેશી રહેજે.

ઉર્વશી.

સખી ! હવે અહિ શું કરવું ?

ચિત્રલેખા.

ગભરાટ જવા દે. તું અદૃશ્ય છે; વળી મહિષી^૧ વતસંબંધી આરાધના કરવાને આવતી દેખાયછે માટે તે વધારે વાર અહિ રહેશે નહિ.

પ્રવેશ ૬ ક્રો.

દેવી, પરિજન, ચેટી, વિદૂષક, રાજા, ઉર્વશી, ચિત્રલેખા, કંચુકી.
દેવી.

[ચંદ્રભાણી જોઈને.

સખી ! આ રોહિણીના યોગે કરીને ભગવાન મૃગલાંછન અધિક શોભેછે.

ચેટી.

રાણી સારૂંબના યોગવડે મહારાજ પણ હવાણાં અતિ રમણીય દેખાશે.

[તેઓ પરિક્રમણ કરેછે.

વિદૂષક.

[રાજાને

^૧ રાજા અભિષેક થતા વેળાએ જે રાણી હોય તે. ^૨ જેનામાં હરિણનું ચિન્હ છે એવો ચંદ્ર.

હા, હા, હવે હું સમજ્યો. સ્વસ્તિવાચન માટે એ આવેછે; અ-
થવા મારી આંખે એ પ્રસન્ન દેખાયછે તેથી મને લાગેછે કે મંદ્રધતના
મિથવડે આપના ઉપરથી રોષ ઉતારી નાંખેલો બતાવવાને આવેછે.

રાજા,

[હસીને.

તે બે કારણ કહ્યાં તેમાંથી પછવાડેના કારણ માટે એ આવેછે એમ
મને લાગેછે.

(સર્વેયો—એકત્રીસો.)

ધોળાં વસ્ત્ર સજ્યાં છે, માત્રજ મંગળી આભૂષણ છે અંબ,
કુર્વાકુરથી કરી કપાળે પિયળ વિચિત્રજ રૂડે રંગ,
વૃતનું મિષે ધારણ કીધેલી, ગર્વ તણ્યો છે એવી જોહ,
જોતાં વાંતજ મુજને આજે પ્રસન્ન બહુ લાગેછે એહ. ૫૩

દેવી.

[પાસે આવીને.

જય થાઓ, આર્યપુત્ર આપનો જય થાઓ.

પરિજન.

જય થાઓ, મહારાજ આપનો જય થાઓ.

વિદૂષક.

તમારું કલ્યાણ થાઓ.

રાજા.

દેવી તમે ભલે પધાર્યાં.

[હાથ આજીને બેસારેછે.

ઉર્વશી.

દેવી શબ્દવડે બોલાવે છે તે યોગ્યજ છે; એ કાંઈ રૂપમાં ઇન્દ્રાણીથી
જય એવી નથી.

^૧ ધરણું પેહરવાને દરક ઠેકાણે માત્ર અકેક ધરણું પેહરવું તે. ^૨ ક્રીડા અણી-
વતે. ^૩ બાહાનું. ^૪ નાટકમાં સ્ત્રી પોતાના ધણીને એ નામથી બોલાવેછે.

ચિત્રલેખા.

રાખી ! તારા મનમાં કાંઈક છે અને બોલેછે કાંઈક તેથી મને લાગેછે કે તારે એ મ્હો છે.

દેવી.

આપને સમક્ષ રાખીને મારે કોઈ વત સંપાદન કરી લેવાનું છે, મારે એ ઘડી અડઅણુ વેઠવી પડશે.

રાજા.

માણુવક ! આને અડઅણુ તો નહિ પણ એક જાતની કૃપા ગણવી જોઈએ, નહિ વારં ?

વિદૂષક.

આવી જાતનાં સ્વસ્તિવાચન કરવાનાં મળે તો હું તો સદાય અડઅણુ વેઠું.

રાજા.

દેવીના વ્રતનું નામ શું ?

[દેવી નિપુણિકાના મુખ સામું જુવેછે.

ચેટી.

મહારાજ ! આ વ્રતનું નામ પ્રિયપ્રસાદન.

રાજા.

[દેવીના સામું જોઈને.

(સર્વેયો એકત્રીસો.)

હે કલ્યાણી ! આ વ્રત કરીને કમળનાલ સમ કોમળ અંગ,
શું કરવા ગાળી દેછે તું, રાત્ર દિવસ ખેંચીને રંજ;
જે પુજ સેવક અતિ આતુર થઈ તારી બહુ ધમ્મેછે પ્રીત,
તેવા જનની પ્રસન્નતા તું ધમ્મેછે એ કોની રીત ? ૫૪

ઉર્વશી.

[ધ્યાન ન દેતાં ગરાહુશીને.

રાણીનું રાજ આગળ બહુ માન દેખાય છે !

ચિત્રલેખા.

મુખી મુગ્ધા, ખીજના ઉપર પ્રીતિ રાખનારા અતુરજન ધણા યુક્તિ-
વાળા હોય છે.

દેવી.

આર્યપુત્ર આટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા એજ આ મતનો પ્રતાપ.

વિદૂષક.

[રાજાને

મહારાજ આપ ચૂપ રોહો. વાહાલાના બોલ સામે બોલવું ઘટાર્થ
નહિ.

દેવી.

દારિકા ! સામગ્રી લાવ, આ મણિમંદિર ઉપર ચંદ્રનાં કિરણ પડે છે
તેની પૂજા કરે.

પરિજન.

રાણી સાહેબની આચાર્ય પ્રમાણે આ રહી સામગ્રી.

દેવી.

લાવ મારી પાસે. (ફૂલ ઈત્યાદિ લઈને ચંદ્રકિરણની પૂજા કરીને) મુખી,
આ લાડું આર્ય માણવક તથા કંચુકીને વેહેચી આપ.

પરિજન.

નેવી રાણી સાહેબની આચાર્ય. આર્ય માણવક ! સ્વસ્તિવાચન ક-
ર્યું તેના ભાગનું આ લ્યો.

વિદૂષક.

[લાડુનું વાસણ લઈને

સ્વસ્તિમસ્તુ. આ વતનું ખહુ ફળ તમને થાઓ.

ચેટી.

આર્ય કુંચુકી ! આ તમે છો.

કુંચુકી.

[બંધને.

રાણી માહેબનું કલ્યાણ થાઓ.

દેવી.

આર્યપુત્ર, અહિ પધારિયેજી.

રાજા.

આ આવ્યો.

દેવી.

[રાજાની યુગ્મ કરીને તથા હાથ જોડીને.

આ રોહિણીચંદ્રના દિવ્ય જોડાને સમક્ષ રાખીને, હું આર્યપુત્રની પ્રસન્નતા મારે કહું છું કે, જે સ્ત્રીને આર્યપુત્ર આહાયછે અને આર્યપુત્રની પ્રીતિ જે સ્ત્રી ધરેછે તેનો સમાગમ સુખે થાઓ. મારો એમાં કશોય ખાત્ર નથી.

ઉર્વશી.

આ તો આશ્ચર્યની વાત, હવે એના મનમાં ખીજું ગમે તે હો પણ હવણાં તો મારે ત્વદય વિદ્યામ ઉપજવાથી સ્વચ્છ થયું.

ચિત્રલેખા.

સખી ! મહા પ્રતાપવાન અને પતિવ્રતા દેવિયે હાં ભણી છે તથા કાં-ઈ પણ અડચણ થયાવિના તારા પ્રિય સાથે તારો સમાગમ થશે.

વિદૂષક.

[મુખ ફેરવીને પોતાનીમેળે.

કોઈના હાથ કાપીને કાપનાર તેની પામેથી નાશી જવા માંડે. તેને પે-

હો કપાયલા હાથ વાળો કેહે કે, જા ભાઈ વેહેલો વેહેલો નાશી જા તું ઉગ-
રશે તો મને પુણ્ય થશે, તેના જોવુંજ આ થયું. (પ્રકાશાયણે.) અહો રા-
ણી સોહેજ, મહારાજના ઉપર આપનો અભાવ થયો છે કે શું ? જો તમે
એમને ખીજાને સ્વાધીન કર્યા ?

દેવી.

મૂઠ, હું માંડે સુખ જવા દઈને આર્યપુત્રનું સુખ ધરજીવું એટલા
ઉપરથીજ તું મમજી લે કે આર્યપુત્ર મને પ્રિય છે કે નહિ.

રાજા.

(વસંત તિલકા.)

જો તું મને અસહને । પરનેજ આપે,
વા, તું કરી નિકટનો નિજ દાસ સ્થાપે;
તેનેવિષે ધટિત હુ, ગુણું છું તને તો,
શંકા કરેછ પણ તેમ ન તું મને તો. યપ

દેવી.

ભવતુ; પ્રિયપ્રસાદન વ્રત મેં યથાવિધિ પરિપૂર્ણ કરી લીધું. મારે
પરિજન, ચાલો હવે આપણે જઈએ.

રાજા.

તારે પ્રસન્ન કરેલાને તે છોડી દઈને જવાતું હશે ?

દેવી.

આર્યપુત્ર ! મારા વ્રતનું કામ સમેટવાનું હજી થોડુંક બાકી રહ્યું છે.

[એમ કહી પરિજન સહિત ભયછે.

ઉર્વશી.

મખી ! રાજર્ષિની દેવીના ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, તથાપિ માંડે તુદય-
પાછું વાળી શકાતું નથી.

ચિત્રલેખા.

અચળ આશા તે કેમ પાછી કાઢાડી લેવાય ?

રાજા.

[આસન ઉપર બેસીને.

મિત્ર ! દેવી દૂર ગઈ કે ?

વિદૂષક.

રોગીને કરાર થવાનો નથી એવો નિશ્ચય થવાથી વૈદ્ય જેમ તેને છોડીને જાય તેમ રાણી ઝાઢેબ આપને છોડીને ગયાં, માટે આપને જે કેહેવાનું હોય તે હવે નિર્ભય થઈને કોહો.

રાજા.

અહો, ઉર્વશી !

ઉર્વશી.

[અદશ્ય રહીને મનમાં.

આજે એની આશા પૂર્ણ થશે.

રાજા.

(શાહુલ વિક્રીડિતછંદ.)

પાડી નૂપુર શબ્દ ગૂઢ કરણે, થંડા કરે કાનને,
આવીને હળવે રહી કવ કરે, ઢાંકે પછી નેનને;
આવે તે મુજ મેલ મંદ ગતિથી, ધીરે રહી ઉતરી,
લાવે જો અતુરા સખી ડગ ભરી, તો થાય શાન્તિ ખરી. પદ

ચિત્રલેખા.

સખી, ઉર્વશી ! એનો આ મનોરથ પૂર્ણ કર.

ઉર્વશી.

[ડરતી ડરતી.

હું ખેલ મચાવું છું તારે.

[પછવાડે જઈને પોતાના હાથવતે રાજની આંખો ઢાંકે છે.
ચિત્તલેખા વિદૂષકને સંજ્ઞા કરે છે.

રાજ.

[સ્પર્શી ચમકીને.

મિત્ર ! શ્રી નારાયણની ઉરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સુંદર ઉરવાળી આ છે, નહિ વાર ?

વિદૂષક.

એજ છે એવું આપે શા ઉપરથી જાણ્યું ?

રાજ.

એટલાજ ઉપરથી કે,—

(ગીતિ.)

વણુ એનો કર અડવે, ક્યમ કરી પુલકિતે શરીર બને માંડ,
કુમુદનિ ચંદ્રકિરણુ વણુ, ક્યમ કરી પ્રકુલિત બને કહો વાંડ. ૫૭

ઉર્વશી.

અહો, આ તો નવાઈની વાત ! વજ્રલેપથી મારા બન્ને હાથ જડાઈ ગયા હોય તેમ મારાથી ઉપાડી શકાતા નથી. (એ પ્રમાણે કહી અધા આંખો મીચીને, રાજની આંખો ઉપરથી હાથ ઉપાડી લઈ, ડરતી ડરતી જરા પાસે આવીને) જય જય મહારાજ !

ચિત્તલેખા.

મહારાજ ! આપને સુખ છે કની ?

રાજ.

ખરે તે પ્રાપ્ત થયુંજ.

ઉર્વશી.

સખી ! દેવિયે મહારાજ મને આપી દીધા; તેથી પ્રીતિને લીધે હું અંગસ્પર્શ કરીને બેઠી છું માટે તું મને અમર્યાદ સમજીશ નહિ.

વિદૂષક.

અરે તમારે બેને અહિ સૂર્યાસ્થ થયો છે કે શું ?

રાજા.

[ઉર્વશીને બોલે

(કાવ્યછંદઃ)

શરીર માહરં તને દેવિયે આપ્યું જાણી,
તે પર સત્તા કરે તાહરો માલ પ્રમાણી;
પણ તે પેલાં તદ્દય માહરં ચોરી લીધું,
તે વેળા તું બોલ, અનુમત કોનું લીધું. ૫૮

મિત્રલેખા.

મહારાજ ! એનો ઉત્તર મારી સંખીથી ઘઈ શકાવાનો નથી, હું આ-
પને એક વિનંતિ કરું છું તે સંભળિયે જી.

રાજા.

હું સંભળવાને તૈયાર છું.

મિત્રલેખા.

વસંતઋતુ થઈ રહે છે તરત ઉઠાળામાં ભગવાન સૂર્ય^૫ની મારે આ-
રાધના કરવાની છે; માટે મારી આ સંખી ને સ્વર્ગ સંભરે નહિ એવી
આપે તેની સંભાળ રાખવી.

વિદૂષક.

સ્વર્ગ તે શું કરવાને સંભારશે ? ત્યાં નથી ખાવાનું, નથી પીવાનું,
પણ કેવળ માછલીની પેઠે પાંપણે પાંપણે મેળવ્યા વિના રહેવાનું છે.

રાજા.

મિત્ર !

(ગીત)

અકર્થ સ્વરગનું સુખ તે, મારાથી કયમ કરી^૧ વિસરાવાશે,
પણ પરસ્ત્રીને દુર્લભ તે આ, સેવક, પુરવો થાશે. ૫૯

^૧ કેહેવાય નહિ એવું. ૨ બીજી સ્ત્રીને માળવો કઠણ એવો ને હું તે એનો સેવક થઈને રહીશ.

ચિત્રલેખા.

મારા ઉપર કૃપા કરી; સુખી, ઉર્વશી ! હવે નિર્ભય થઈને મને જવા-
ની આપ્યા આપ.

ઉર્વશી.

[ચિત્રલેખાને ભેટીને કરુણા સહવત્માન.

સુખી, તું મને વિસારી દઈશ નહિ.

ચિત્રલેખા.

[હસતે મુખે.

તને તારા પ્રિયતમનો સમાગમ થયો માટે મારે તારી એવી પ્રાર્થ-
ના કરવી જોઈયે.

[રાજાને પ્રણામ કરીને બાજ.

વિક્રમક.

મહારાજ સુખી થાઓ, અને મનોરથ સિદ્ધિઓ વધો.

રાજા.

ત્યારે જો આ મારી મનોરથ સિદ્ધિ.

(હરિગીત.)

સામંત કૈરા મુકુટમણિથી, માગપિઠે રંગાય છે,
છે છત્ર એકજ વ્યવૈનિ મહિમ્યે પ્રભુતાં ગાયછે;
એવો હું ઉર્વશી હાસ થઈને, જે કૃતારથ થઈ ગયો,
તેવો ન કંઈ એ હાઠ સાધ્યો, આજ હું જરિયે થયો. ૬૦

ઉર્વશી.

મારામાં વાણી વડે વધારે બોલવાની શક્તિ નથી.

રાજા.

[ઉર્વશીને હાથવતે આભીને.

૧ ખંડિયારાજ. ૨ આસન ઉપર બેસતી વેળાએ પગ મૂકવાનો ખાનડ. ૩ પૃથ્વીમાં
માત્ર મારેજ માથે છત્ર થાયછે. ૪ મહોદાઈ.

અહો, ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી ને ને દુઃખદાયક હતું તે તે
સુખદાયક કેવું થઈ ગયું!

(કાવ્યછંદ.)

એજ ચંદ્રનાં કિરણ, શરીરને અતિ સુખ દે છે,
એજ કામનાં બાણ, હવે અનુકૂળ વર્તેછે,
હે સુંદરિ ! તુજ વિરહ, થકી હતું ને ને દુઃખકર,
તે તુજ સંગે કરી, થયું છે સર્વે સુખકર. ૬૧

ઉર્વશી.

સેવામાં આવી હાજર થવાને મેં વાર કરી તેથી મારો મોટો અપ-
રાધ થયો.

રાજા.

સુંદરી એમ મા બોલ.

(ગીતિ.)

પ્રથમ સહન દુઃખ કીધું, ત્યાર પછી સુખ થતાં સરસ લાગે,
તાપે બળનારાને, ન્યમ તરે જાયા સુખકર બહુ લાગે. ૬૨

વિદૂષક.

હે પૂત્યા ! પ્રદોષ સમયનાં રમણીય ચંદ્રકિરણની બાહાર મારી લી-
ધી હવે તારે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય થયો.

રાજા.

મિત્ર ! તું તેને માર્ગ બતાવ.

વિદૂષક.

આ રસ્તે, પૂત્યા, આ રસ્તે.

[એ પ્રમાણે બાયછે.

રાજા.

સુંદરી ! મારી એક એવી પ્રાર્થના છે,

ઉર્વશી.

કેવા પ્રકારની તે !

રાજા.

(કાવ્યછંદ.)

પૂર્વે મારી આશ હતી નહિ કંઈ લાંબેલી,
રાત્રી ચતપટ્ટે વધી, જતી નહિ મારી વેલી,
હે સુત્રે ! તે આજ વધી ગુજ સંગે વીતે,
તો પછી અવની માંહે નહિ કો મુજને જીતે. ૬૩

[એમ કહી જાયછે.

તૃતીય અંક સમાપ્ત.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

અંક ૪

પાત્ર.

સહજન્યા { સ્વર્ગની અપ્સરા, ઉર્વશીની મપિયો.

ચિત્રલેખા { પ્રતિષ્ઠાન નગરનો રાજા.

યુરુવ તેની પ્રિયા, સ્વર્ગની અપ્સરા.

સ્થળ સ્વર્ગ, તથા ગંધમાદન વન.

સૂચન.

રાજા પોતાના પ્રધાનોને રાજ્ય સોંપી ગંધમાદન પર્વતના વનમાં ઉર્વશીને લઈને ક્રીડા કરવા જાય છે, ત્યાં કુમારવનમાં પ્રવેશ કરતાં ઉર્વશી વેલરૂપ બની જાય છે, તે વિષેની સહજન્યા અને ચિત્રલેખા પ્રવેશકમાં વાતચીત કરે છે. રાજા ઉર્વશીના વિયોગથી ગાંડો બની જાય છે, અને તેનો શોધ કરવા કૈલાસ પર્વતના પ્રદેશમાં ભ્રમતો ફરે છે અને જોઈ શકે છે તેને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછતો ફરે છે. કોઈવાર તેનું ચિત્ત ડોકાણે આવે છે અને કોઈવાર પાછું ભ્રમી જાય છે. છેવટે મેલાપ કરાવનારો સંગમનીય નામનો મણિ તેને હાથ લાગે છે, પણ તે નાખી દે છે, તેને આકાશ વાણીથી સૂચના મળે છે કે એ તારી પ્રિયાનો મેલાપ કરાવનાર મણિ છે માટે નાખી દઈશ નહિ. આ વાંત સાંચી માની તે મણિ પોતાની પાસે રહેવા દે છે. અને જોકાણે ઉર્વશી અલોપ થઈ ગઈ હતી તે જોકાણે આવે છે; ત્યાં ઉર્વશીરૂપ વેલ જોઈને તેના ઉપર તેને સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉપજે છે તથા તેને ભેટ છે એટલે સંગમનીયના યોગે કરીને ઉર્વશી પોતાના હતા તેવા રૂપમાં આવી જાય છે. અને આવો બનાવ કેમ બન્યો તેનું કારણ, રાજાને કહી બતાવીને પછી વનમાં ક્રીડા કરતાં ઘણા દિવસ થયા તેથી પ્રધાનમંડળ રાજદ્રોહી થઈ જશે એમ સમજાવી રાજાને લઈને ઘેર જાય છે.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ સ્વર્ગ.

સહુજન્યા તથા ચિત્રલેખા

(ન્યયમાં ગીતિ.)

સૂર્યકિરણથી વિકસિત કુવ જોમાં, તે મૈરતટની ઉપર,
પ્રિય સખી^૧ વિયોગ વિમના^૨, વ્યાકુલ સખી^૩ સહિત યાતી^૪ શોક કરે. ૬૪
(પછી સહુજન્યા તથા ચિત્રલેખા પ્રવેશ કરેછે.)

ચિત્રલેખા.

[દૂહો ગાતી ગાતી દિશાભણી બુવેછે.

સ્નિગ્ધસ્નેહથી સરઉપર, સખી^૫ દુખ સહી^૬ સહી^૭ કાય;
આંસુવાર કરી^૮ હંસી^૯ બે, બહુ શોકાતુર થાય. ૬૫

સહુજન્યા.

[ખેદ પામીને.

ચિત્રલેખા ! કમળ કરમાઇ જવાથી કાનું પડી જાયછે તેમ તારા
મુખની છાયા થઈ ગઈ છે તેથી તારા તદ્દયમાં કાંઈ જીંકું દુઃખ હોય
એમ જણાયછે; માટે તું મને તારા દુઃખનું કારણ કેહે કે હું તેમાં બા-
ગિયણ થાઉં.

ચિત્રલેખા.

[દયા ઉપજે એવી સ્થિતિમાં.

સખી ! ભગવાન સૂર્યની સેવામાં રહેવાનો અપ્સરાઓનો એક પછી
એક વારો આવેછે તેમાં ભાગ લેનારી આપણી પ્રિયસખી ઉંચી અહિ
છે નહિ ને વસંત ઋતુનો સમય તો આવ્યો તેથી મારા મનમાં ધણી
જીતકંઈ થાયછે.

સહજન્યા.

સખી ! તમારો અન્યોઅન્યનો પ્રેમ હું જાણું છું; પછી !

ચિત્રલેખા.

તે આવા દિવસોમાં શું કરતી હશે તે જાણવાને મેં સમાધી ધરીને
જોયું તો બહુ મારું થયેલું મારા જોવામાં આવ્યું.

સહજન્યા.

એવું કેવું !

ચિત્રલેખા.

[કશ્ણા ઉપજે એવી રીતે.

લક્ષ્મીવંત રાજર્ષિએ પોતાના પ્રધાનોને રાજકાર્યભાર સોંપ્યો એ-
ટલે ઉર્વશી તેને લઈને કેલાસ શિખરના પ્રદેશમાંના ગંધમાદનવનમાં
ફીડા કરવા મારું ગઈ છે.

સહજન્યા.

[સ્તુતિ યુક્ત.

એવા પ્રદેશને વિષે મત્રા મારવી તેનું નામજ મત્રા, વારું પછી.

ચિત્રલેખા.

પછી, મંદાકિની નદીને તીરે રવીના ઢગલા કરીને વિદ્યાધરની ઉ-
દકવતી નામની કન્યા એલતી હતી, તેને જોતા રાજર્ષિ એક ક્ષણવાર ઉ-
ભા રહ્યા તેથી મારી પ્રિય સખી ઉર્વશી રીસે ભરાઈ.

સહજન્યા.

એ એવું સહન કરી શકે નહિ એવી છે અને એની મરજી રાખવી
બહુ કઠિણ છે, બનવાકાળ આગળ કોઈનું ચાલતું નથી, વારું પછી !

ચિત્રલેખા.

પછી એના ભર્તારે ધણાય કાલાવાલા કસ્યા પણ કશું નહિ ગણકાર-
તાં ભરત ઋષિના શાપથી એનું ત્વદ્ય મૂઠ યઈ ગયું હતું એટલે દેવતાએ

નિયમ કરેલો વીમરી જઈને, ને કુમારવનમાં કન્યાઓએ પ્રવેશ કરવો જોઈયે નહિ તેમાં એ પેઠી, અને પેઠી એટલે એનું રૂપ બદલાઈ ગયું ને વનની વેલ થઈને રહી.

સહજન્યા.

[શોકાતુર થઈને.

એવું કાંઈ નથી કે ભાગ્યનાથી તેનું ઉલંગન થાય નહિ, નહિ તો ઉર્વશીનું રૂપ બદલાઈને વળી આવું થાય ! વાર, પછી, પછી.

ચિત્રલેખા.

રાજા પણ એજ વનમાં પ્રિય સુખીને શોધતો ઘેલો બની ગયોછે. ઉર્વશી અહિં હશે, ઉર્વશી તહિં હશે, એ પ્રમાણે રાત્રદિવસ નિર્ગમન કરેછે. (આકાશ ભણી જોઈને.) અને સુખીને પણ ઊત્કંઠા કરાવે એવો આ મેધોદય છે તેથી એને અધિક દુઃખ થશે એમ મને લાગેછે.

[તેટલી વારમાં,]

(દુહો.)

સ્નિગ્ધ સ્નેહથી સરઉપર, સખી દુખ સહી સખી કાય
અતિ ઉન્હાં આંસુવડે, બહુ શોકાતુર થાય. ૬૬

સહજન્યા.

સુખી ! એનો સમાગમ કરાવાય એવો કાંઈ ઉપાય છે !

ચિત્રલેખા.

પાર્વતીના પગના રંગથી ઉત્પન્ન થયેલા સંગમનીય મણિ વિના સમાગમ કરાવાનો ખીજો શો ઉપાય.

સહજન્યા.

લક્ષણવંત દેહવાનજનોને માથે મદાકાળ દુઃખ આપી પડેલું રહે-
તું નથી; તેથી મને લાગેછે કે ઈશ્વર કૃપાએ કરીને બન્નેનો સમાગમ થાય

એવો અવશ્ય કાંઈ ઉપાય હશે ખરો. (પૂર્વ દિશા ભણી જોઈને) સખી,
આલં હવે ઉદયાધિપતિ ભગવાન સૂર્યની ઉપાસના કરિયે.

(તેટલી વારમાં વચ્ચે લલિત છંદ.)

મન ધણું થયું ખિન્ન ફીકરે,
નિરખવા સખી, સૂરતી ફરે;
કુવ ખિલ્યાં રૂડાં, ને ધણાં સેરે
તહિ વિહાર તો હંસી ને કરે. ૬૭
[એમ કહી જાયછે. પ્રવેશક સમાપ્ત થયો.

પ્રવેશ. ૨ જો.

સ્થળ, કૈલાસ શિખરનો પ્રદેશ.

પુરૂરવ.

[નેપથ્યમાં.

(કાવ્ય છંદ) •

ગજયુથ કેરો રાય, પ્રિયાના વિરહે કરીને,
પ્રકટ થયે ઉન્માત^૧, ફરે વિકાર ધરીને;
તરતણાં તે પુખ્ત અને પત્તવ ત્રહી^૨ લેછે,
ગંડસ્થળ શૃંગાર સજી વનમાં ખેસેછે. ૬૮

રાજા.

[આકાશમાં ભક્ષ લાગેલું અને ઉન્મત્ત થયેલો, ક્રોધાયમાન થઈને.

ઓ, દુષ્ટ; રાક્ષસ ! ઉભો રહે, ઉભો રહે; મારી પ્રિયતમા લઈને ક્યાં
જાયછે ! (જોઈને) પર્વતના શિખર ઉપરથી આકાશમાં જઈને બાણનો
મારા ઉપર વર્ષાદ વરસાવેછે; (એમ કહી હાથમાં રોડુ લઈને મારવાને ધાયછે
પછી નીચેની ગીતિ ગાતાં દિશા ભણી જોઈને.)

(ગીતિ.)

દયિતૌહુઃપ્પ ધરી દિલમાં, અકગર્થ અતિ અનુપાત નેહ કરે,

એવો હંસ તરણુ ને સરપર ફફડાવી પાંખ શોક ધરે. ૬૯

[ઓળખીને, કરુણા ઉપને એવો દેખાવ કરી.] શું !

(સંવેથો.)

આ તો નભમાં નવો મેઘ છે, નથી મસ્ત એ રાક્ષસ કોય,

આ ખેંચેલું ઇન્દ્ર ધનુષ્ય છે, રાક્ષસ કેરું ધનુષ્ય નહોય,

ધારાનો આ પટ્ટુ પાત છે, ઘાડી શૈરવૃષ્ટિ નહિ સોય,

આ સો નાલીટી સમ વીંજળી, પણ એ મારી પ્યારી નહોય. ૭૦

[એ પ્રમાણે મૂર્છાગત થઈ પડેછે. ને પછી હુહો ગાતો ગાતો ઉઠીને નિશ્વાસ નાંખતાં]
હવે મેં જાણ્યું; જેમ કાજારંગનો મેઘ નવીન વીજળીને લઈ જાયછે તેમ
મારી મૃગલોચનીને કોઈ રાક્ષસ હરી જાયછે.

(એ પ્રમાણે કરુણા ઉપને એવી રીતે ચિંતન કરીને)

અરે તે ક્યાં ગઈ હશે વારે !

અથવા,

(મનહર.)

કદાપિ કોપે કરીને એ અદૃશ્ય રહી હશે,

પણ આઝીવાર રોષે રવા રીતિ છે નહિ;

અથવા કદાપિ પ્રિયા સ્વર્ગમાંહ ગઈ હશે,

પણ મુજમાં ગુંથાયું મન એનું છે સહી,

(રોષસહિત.)

દેવ કેરા શત્રુ એને આલી ગયા હોય પણ,

તેઓનું ન જળ લઈ જવા આવીને અહિ;

થઈ અતિ અગોચર મારી આંખ્ય થકી એ તો,

એવો આ પ્રારબ્ધયોગ આવ્યો મુજને કહિ ! ૭૧

(દુહો ગાતાં ગાતાં દિશા ભણી જોડને તથા નિશ્વાસ નાંખીને અને આંખમાં
આસું આણીને.)

અહો, ભાગ્યહિણ જનને દુઃખની સાથે દુઃખ જોડાયલું છે. કેમકે,

(સર્વેયો—એકત્રીસો.)

નવા મેઘનો ઉદય થવાથી, છત્ર તણી તો ગરજ ન કાંચ,
એવા અતિ રમણીક દિવસોમાં, વિયોગ પરમ પ્રિયાનો થાય;
પડે આવીને ઓચિંતો ને વળી તે અતિ દુઃસહ થઈ જાય,
એવો કપરો વિરહ મુજ થકી, આ દિવસોમાં ક્યમ સે' વાય ! ૭૨

(પછી કાવ્ય છંદ.)

હે જળધૈર ! સૌ દિશા વર્ષીને નાંખી વ્યાપી,
આમા પુજને કરે, કોપ તું નાંખજ કાપી;
અથડાતાં અવનીમાં, જોઇશ જ્યારે મુજખ્યારી,
ત્યારે તો હું સહીશ પજવણી સર્વે તારી. ૭૩

(ઉપરનો કાવ્યછંદ ગાતાં ગાતાં ચિંતન કરીને.)

મારા મનમાં સંતાપનો વધારો હું અમસ્થો કરું છું મુનિઓએ કહ્યું છે
કે “ રાજા કાલ કારણ ” (રાજા પોતાને ફાવે તેવો કાળ કરી દે છે.) ત્યારે હું
આ મેઘનો મમય શમાટે અટકાવું નહિ !

(પછી હરિગીત ગાય છે.)

અલિ ગંધથી બહુ મસ્ત થઈ, ગણુરવ કરે તે ગીતથી,
વાદિત્ર કોકિલ રૂપનાં, વળી વાગતાં શુભ રીતથી;
પવને કરી કંપિત થતા પ્રસરેલ પલ્લવ કર થકી,
શુભ લલિત વિવિધ પ્રકારથી નૃત કરે કલ્પતરે નકી. ૭૪

(એ હરિગીતવડે નાચીને)

અથવા હું એને નહિ અટકાવું, કેમકે વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થનારા ચિન્હ વડે
મારી મહારાજની હવણાં તે આરાધના કરે છે. (હથીને)

(મનહર.)

વીજળી રૂપી સોનાથી, શોભાયમાન થયેલો,
 એવો રડો મેઘ તે તો, છતને ટુકાણે છે;
 નિમ્બલનાં ઝાડ કેરી ઉડતી મંજરી એ તો,
 આમરનું કામ જોવું જોઈએ તેવું સારે છે;
 ઉભયુતા ઓછી થવાથી, પડુતર વાણી થયે,
 મોર પક્ષી બંદીજન સ્થાને આપ થાય છે,
 ખારાસાર એકઠો કરીને આણવા તૈયાર,
 એવા નાગે નૈગર્ભને સ્થાને બની જાય છે. ૭૫

(ફરીથી હરિગીત ગાતાં)

હશે, પણ રાજસામગ્રીનાં વખાણ કરવાથી શું ફળ છે ? હું તો હવે
 મારી નાશી ગયેલી પ્રિયાને આ વનમાં શોધું.

(શિખરિણી.)

પ્રિયાથી વિખૂટો, અધિક દુઃખવંતો બની ધણો,
 ધણો પામ્યો છે એ વિરહ નિજ પ્યારા જન તણો;
 ઝૂલોથી શોભતા, ગિરિરણુ વિષે શોભતી અતિ,
 ગતિ મંદી એવો, શિથિલ થઈ આણે ગજપતિ. ૭૬

(પછીથી ૬૯ માં ગીત ગાતાં પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને હર્ષ સહિત.)

વાહવા ! મારા ઉદ્યોગમાં મને ઉત્તેજન મળતું જાય છે.

(ગીત.)

કેળકુસુમ ઓગરદમ રૂક્ષ અને વચ્ચવિષે મળિનેં ઓપે,
 ઉર્વશી નયન સ્મરણે—ઝળઝળિયાં સહિત રક્ષ જે કોપે. ૭૭

અહિયાં થઈને મારી ઉર્વશી ગઈ છે એ શા ઉપરથી માટે જાણ્યું ?

આ ઉપરથી:—

(હરિગીત.)

વનયજવિષે વર્ષાદયી ભીજેલ રેતી કણુ ધણા,
તને વિષે સુગાત્રી^૧ ધરશે ધરણિપર પગ નિજતણા;
નિતંબેના ભારે કરી પગપંક્તિ પાછળ ઢળકતી,
અગતાતણા રંગે કરી બહુ લલિત પડશે અજકતી. ૭૮

[૬૫ માં ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરી તથા જોઈને.

વાહવા ! એનો પત્તો લાગવાની સારી નિશાની મળી.

(સવૈયો—અકત્રીસો.)

નિર્મલ જોની નાભી સારી, એવી મુજ પ્યારીનું એહ,
રોષ થકી ગતિ ભિન્ન ચાલતાં, સરી પડેલું લાગે જોહ;
એવું આ સ્તનઅશુક જોનું, શુક ઉરે સમજે શ્યામજ સિદ્ધ,
જોને, હોઠ ઉપરની લાલઈ આંસુએ હરી અંકિત કીધ. ૭૯

ભવતુ, હું એ ઉપાડી લઉં. (પરિક્રમણ કરતાં, મનમાં વિચાર કરીને,
આંખમાં આંસુ સહિત.) આ તો ઇન્દ્રગોપ્તથી પપ્પરાયલી કુમળા ઘાસવા-
ળી જગ્યા દેખાયછે. ત્યારે હવે આ વનમાં પ્રિયાના સમાચાર કોની
પાસેથી પામું ? (જોઈને) વર્ષાદયી પર્વતના તટસ્થલ ઉપરથી ત્રુટી ગયેલી
શિલા ઉપર ખેડેલો આ. —

(ગીતિ.)

સામા પ્રજલ પવનથી, નર્તિતે પીછે મ'યૂરે ઉભો જોહ,
જાચી ડોક કરીને કોડેકો^૨ ભરી જીવે મેહ. ૮૦

ભવતુ, હું એને જાળીને પૂછું.

^૧ સારા સરસવાળી. ^૨ પૃથ્વી. ^૩ યૂઠ, કેડનો પાછલો ભાગ. ^૪ જિંડા. ^૫ ધાઈ
જીપરનું લુગડું. ^૬ પોપટ. ^૭ ચેટ. ^૮ લાલ ગાયો જે ચોમાસામાં થાયછે તે. ^૯ નાચતો.
^{૧૦} મોર. ^{૧૧} ગળામાં વાણી ભરીલી તેમજ ગળાં દૂલેલું તે.

(એમ કહી ચોપાઈ ગાયછે.)

જેને પ્રાપ્ત થયું છે દુઃખ,
દમિતાદર્શણનો ઉત્સુક;
શત્રુનાશ જે ઝટપટ કરે,
એવો જળ વિરમય ધરી ૩૨, ૮૧

(ચોપાઈ ગાઈ રહ્યા પછી ચોપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાખી ગાયછે.)

મોરપતિ તુજને વિનવુંછું; માટે કેની મુજને,
આ કાનનમાં ભમતાં મારી કાન્તા ભેટી તુજને;
સાંભળ ! શશિસમૈ મુખ એનું છે, ગતિ હંસસમ જેની,
એહ નિશાની તુજને કહી મેં, ઓળખ પડવા એની. ૮૨

(ચોપાયા ગાતાં બેશીને હાથ જોડને)

(ગીતિ.)

મુજ મન ઉત્કંઠા રૂપ, દીર્ઘા પાક્ષી મુજ વનિતા વા'લી
મિતાપાક્ષ મયૂર તે જેવા જેવી આ વનમાં ભાળી ! ૮૩

(ચોપાયા ગાતાં બેશીનેજુવેછે)

અરે, આ તો ઉત્તર આપ્યા વિના નાચવાને મંડી ગયો ! (ફરીને ચોપાયા ગાયછે.) એને હર્ષ થાયછે તેનું કારણ શું હશે વાં ? હાં, હાં, સમજ્યો,

(મનહર.)

મેઘકાન્તિ સમ શોભે, કલોપ સુંદર જેનો,
મંદ મંદ વાયુ વેગ વડે વિખરાયછે,
તે મારી પ્રિયતમાના નાશ થવા થકી જાણે,
અરિવંણ થયો માની મોર મકલાયછે.

^૧ વન. ^૨ ચંદ્રનાભેવું. ^૩ જેના નેત્ર પ્રાન્ન લાંબા એવી, એટલે લાંબી આંખવાળી.

^૪ ધોળી આંખવાળો. ^૫ પીછાંનો જથો. ^૬ દુરમન.

રતિને સમય જેનો શિથિલ થયોછે બંધ,
વળી જેની માંહ રૂડાં કુસુમ શોભાયછે,
એવો હોત સુકેશ્યોનો કેશપૌશ તો કલાપે
હરાત ન કોનું મન માટે હરખાયછે. ૮૪

ભવતુ, ખીજના દુઃખથી સુખ પામનારને હું ફરીથી પૂછનાર નથી.
(એમ કહી ૬૪ થી ગીતિ ગાતાં દિશા ભણી જોઈને) અહો, શ્રીમ કનુના અ-
તથી પૂર્ણ મદવાનુ થયલી કોયલ જંબુવાના ઝાડની ડાળી ઉપર બેઠીછે.
પક્ષી જાતિમાં એ પંડિત છે માટે એને હું પૂછું.

(એટલીવારવચ્ચે ચોપાયા છંદ ગાયછે.)

મ
વિદ્યાધર નામે વગડામાં, લીન થયો છે પોતે,
દુઃખથી આંસુપ્રવાહ જેને, આલ્યો જોતે જોતે;
તદ્દય તણો આનંદ બધો તો દૂર કર્યો છે એવો,
ગજપતિ પોતે ભ્રમણ કરેછે જેહ મેઘના જેવો. ૮૫
(ઉપરનો ચોપાયા ગાઈ રહ્યા પછી ગીતિ ગાયછે.)

(ગીતિ.)

મધુર પ્રલૌપિનિ કોયલ ! કહીદે મુજને વિનતિ કરે તારી,
આ નંદનવન માંહે જોઈ પ્રિયા મુજ સ્વછંદ ભમનારી ! ૮૬
(એ ગીતિ ગાતાં નાયતો નાયતો પાસે જઈને ઠીચણ બેસીને) હે પૂત્યે !
(ચોપાયા.)

તુજને સૌકો કામીજન તો કામની દૂતિ કે છે,
માનવંતીનું માન ખંડવા અચૂક અચ્ચ ગણેછે;
લાવ માહરી પાસે એવી તું મુજ પ્રાણ પ્રિયાને
વા, હે મૃદુ ભાષિણિં અટપટ એ ત્યાં ત્યાં લઈ જાને. ૮૭.

(ડાખા હાથ ભણી ગરાવણીને, આકાશ ભણી જોઈને) તું શું બોલેછે ! તું
એમ કેહેછે કે. “ તું આંવો એનામાં અનુરક્ત થઈ ગયો છતાં તે તને
તજીને ગઈ ! ” (આગળ જોઈને) હે પૂત્યે !

૧ નરમ પડી ગયલો. ૨ જેના માથાનો ચોટલો ધણો સરસ એવો. ૩ ચોટલો.
૪ બોલનારી. ૫ કોમળ વાણી બોલવાવાળી. ૬ જાન.

(ગીતિ.)

એ કોપી, પણ મેં કંઈ, કોપ્યા મરખું કર્યું નથી સ્મરતું
 ધણી પાણું સ્ત્રીનું પ્રિયપર, ભાવની ભૂલ્યો ક્ષમા નથી કરતું ૮૮
 [જ્યમ સહવત્માન હોયણિયે બેશીને, ઉપરની કવિતા બોલતાં બોલતાં બેઠાને]
 એ શું મારી વાત ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં પોતાના કામમાં વળગી બઈ
 કે ૧ એમ કરેસ્તો કેમકે,

(સર્વથો.)

“ મ્હોટું પણ પરદુખ સીતળ છે ” એ કેવલ ચાલેછે બેશ,
 હું દુઃખમાં અટવાતા જનની પ્રીતિ ઉપર મારી ડેસ;
 અધર ઓજા પ્રાશન કરવાને મદારે પ્રવૃત થાયે જમ,
 રાયજાંજું તાજાં પકિલાં પ્રાશન કરવા ચાલી તેમ. ૮૯
 એમ છે તોપણ મારી પ્રિયતમાના જોવી એ મધુરસ્વરવાળી છે
 મારે હું એના ઉપર કોપ કરનાર નથી. એ સુખી રોહો. હું મારે મારી
 પ્રિયાની ખોળ ખીજે ડોકાણે કરે. (એમ કહી ઊઠીને ૯૦ માં ગીતિ ગાતાં
 પરિક્રમણ કરીને જુવેછે.) અહો ! આ વનની જમણી બાજુએ મારી પ્રિયા-
 ના પગના નૂપુર શબ્દ મરખો અવાજ સંભળાયછે, મારે તેણી મગ જાહું.

(છયથ.)

દયિતાવિરહે કરી, ક્ષાન્ત^૩ પામ્યું મુખ જોનું,
 દુઃસહ દુઃખે કરી, ગમન બહુ ધીમું એનું;
 મતન^૪ ચાલવે નીર, આંખ્ય વ્યાકુળ છે જોની,
 વ્યામ થયે બહુ તાપ, વધી ડિલ^૫ બગતા એની;
 બેદાયમાન થઈ અધિક તે, ખીકવાન બહુ થાયછે,
 એવો કાનનની માંહએ, ગજપતિ^૬ ભમતો જાયછે. ૯૦

^૧ યુક્તવાને. ^૨ મદ ઉપજવાથી આંધળો થયલો. ^૩ ઊતરા ગયેલું. ^૪ નિરંતર, જાણું. ^૫ શરાર. ^૬ હાથિયોનો રાજા.

[પછીથી નીચેની ગીતિ ગાતાં દિશા ભણા બુવેછે.]

(ગીતિ.)

શોકાગ્નિ અતિ ધિકતો, પ્રિય કૈરિણીનો વિયોગ બહુ દમતો,
જળમયે આંખો એવો, બ્યાકુળ થઈ ગજપતિ ફરે ભમતો. ૯૧

(કરુણા ઉપર એમ)

અરે ધિક ધિક; મહાકષ્ટ.

(કાવ્ય અથવા રોળા છંદ.)

માન સરોવર જવા, અતિ ઉત્સુક મન હોતાં,
મેઘે કરીને શ્યામ દિશા થઈ, તે મગ જોતાં;
રાજહંસ પક્ષિનો શુણ્ણુ શબ્દજ મારો,
એ તો મુજ પ્યારીના નૂપુરનો નહિ રણકારો. ૯૨

(એ પ્રમાણે કહીને ઉઠેછે)

ભવતુ, જ્યાં સુધી આ માનસ સરોવરના ઉત્કંઠિત થયલા પક્ષી ઉડી
ગયા નથી, તેટલી વારમાં એમને પ્રિયાના સમાચાર પૂછું. (નાયતો
નાયતો જઈને, ઠીંચણે બેસીને.) અહો હો! જળપક્ષિયોના રાજ —

(ચોપાયા છંદ.)

ખીસેનું બાધુ મુખમાં છે તે દે નાંખી, ફરી હરજે,
માનસ સરપર જવું હોય તો, પછી ગમન તું કરજે;
હવણાં કહીને કયા પ્રિયાની દે મુજ દુઃખ વિદારી,
ક્યમ કે સ્વાર્થથી પરાર્થ સાધુ અધિક ગણેછે ભારી. ૯૩

(વાંકું જોઈને)

અહો, તું મારી સામું જીવેછે તે ઉપરથી ઉત્કંઠિત મનવડે તું નક્કી
એમ કહેછે કે “ મેં જોઈછે. ”

^૧ હાથણી, હાથીની માદા. ^૨ આંખમાં પાણી ભરાઈ ગયલું એવો. ^૩ કમળ-
નો નાખ.

(બેશીને કાવ્ય છંદ ગાયછે.)

જો નતલું મુજ પ્રિયા, કદાપિ આ સરતીરે,
પડી ન તુજ દર્શન, આલતી ધારિ ધારિ;
તો તુજને ગતિ મદે ખેલતાં ડગ ભરવાની,
એ વણ કે' તું ચોર ! મળી ક્યાંથી હરવાની ! ૯૪

તારી આલવાની ગતિ ઉપરથી મને એમ લાગેછે કે મારી પ્રિયા તે-
જ લીધી છે. (ઉપરનો કાવ્ય છંદ ગાતાં બેશીને હાથ જોડીને.)

(ગીતિ.)

મુજ પ્યારી દે પાછી, હંસા ! તે ગતિ હરી કરી તાલ
ચોરી અંશે જલાતાં, આપી દેવો પડે સરવ માલ. ૯૫
(ફરીથી કાવ્યછંદ ગાયછે.)

અહ્યા હંસ ! આ અતુરાર્થ ભરેલી ગતિ તું કોની પાસેથી શીખ્યો ?
(નત્રતા પૂર્વકે ઉપરનો છંદ ભણીને, ફરીથી ઉપરનો કાવ્ય છંદ ગાઈને તિરસ્કાર પૂ-
ર્વકે ફરીથી પાછો છંદ ભણેછે. અને ૯૧ મો ગીતિ ગાતાં ધારીને જોઈને)

ચોરને શિક્ષા કરનાર હું રાજા છું એવું જાણી તે ખીની ઉડી ગયો,
માટે હું ખીનું ઠકાણું જાણું (ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને) અહો
પેલો ચક્રવાક પોતાની પ્રિયા લઈને બેઠો છે. આલ હું એની પાસે જાણું.

(જતાં નીચેની ગીતિ ગાયછે.)

(ગીતિ.)

મર્મરશબ્દે મનહર, તરવરપલ્લવ કુસુમિત જે વનમાં,
ઉન્મત, પ્રિયા વિરહથી, એવો ગજપતિ ભમેછ કાનનમાં. ૯૬

[ઉપરનો છંદ ગાઈ રહ્યા પછી ૯૪ મો ગાયછે.]

(પછી ગીતિ)

ગોરા ચંદનસુમ ને રાતા, તું ચક્રવાક વદ હરખી
ધન્યા ક્રીડા કરતી મધુર્વાસરમાંહ તે પ્રિયા નિરખી ! ૯૭

(૫૪ મા ગીતિ ગાતાં યજ્ઞે બંધને હીચણે બેસીને.)

(કાવ્યછંદ.)

જેનો કટિપદ્માતભાગ, રથચક્રજ જેવો,
તેવી પ્યારી થકી, તળયો છેકજ એવો;
વિવિધ મનોરથ ભસ્યો રૈથી પોતે તો હું છું,
રથાક્ષ^૧ પક્ષી ભાઈ ! તુંને તે હું પૂછુંછું. ૯૮

“ આ ક: ક ? ” (કોણ, કોણ) એમ તે બોલે છે ? શું મને એ,
ઓળખતો નથી ?

(ગીતિ)

છે ચંદ્ર સૂર્ય જેના માતામહને પિતામહજ એવો.
ઉર્વશી^૨ ને પૃથવિએ સ્વેચ્છાથી પતિ કરેલ હું તેવો. ૯૯

આ તો બોલતો ચાલતો નથી, હશે, હું એને ખે કહિણુ વચન કહું.
(હીંચણિયે બેસીને) પોતાના અનુભવથી ખીજનું દુઃખ તારે જાણવું
જોઈયે, કેમકે.

[મનહર.]

સરોવર વિષે માત્ર નલિનીના પત્ર વડે,
તારી મહત્તરી કેર શરીર ઢંકાયછે;
તેટલીજ વારમાં તું તેને બહુ દૂર જાણી,
આતુર થઈને તું તો અતિ આકળાયછે;
એ પ્રમાણે તું તો તારી સ્ત્રીના સારા સ્નેહ લીધે,
વિયોગી રે'વા ખીકણુ બહુ બની જાયછે;
ત્યારે હું વિધૈર એવો મુને મુજ પ્રિયા દેરા,
સમાચાર કે'વા કાજ કેમ આવો થાયછે. ૧૦૦

(બેસીને)

સર્વ પ્રકારે મારા ભાગ્યનો ફેરફાર થવા બેઠો છે તેનો આ પ્રભા-

^૧ યોદ્ધા. ^૨ ચક્રવાક. ^૩ દુખિયો થઈ ગયેલો; પ્રિયનો વિયોગ પામેલો.

વ છે. ત્યારે હું હવે ખીજી જગ્યાએ શોધ કરીશ.

(૯૧ માં ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરીને, તથા જોઈને) અહો.

(ગીતિ.)

અધરામૃત ચુંપતાં, કરતું મુખ શીતકાર જ્યમ એવું
કમળ મને અહિ રોકે, જેમાં ગણુરવ ભ્રમર કરે તેવું. ૧૦૧

‘ એને પૂછ્યું નહિ’ એવો વાયા પછી, પછવાડેથી, પશ્ચાત્તાપ થાય
નહિ એટલા માટે કમળમાં શયન કરનાર ભ્રમરને હું પૂછું.

(ગીતિ.)

એકક્રમ વર્ધિત છે, ગુરૂતર પ્રેમરસ જેહનો એવો
હંમ તરણ, સરમહિ, રતિવશ થઈને કરે ક્ષીંડા તેવો. ૧૦૨

(ઉપરની ગીતિ ગાતાં બેસીને તથા હાથ જોડીને.)

(ચોપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાંજી.)

હૈ મધુકર ! મદિરાક્ષી કેરા સમાચાર કે? મુજને,
અથવા, મુજને લાગેછે કે, વરતનુ મળી ન તુજને,
ક્યમ કે, એની વદન વાસના, તુજને હોય મળેલી
તો તુજને આ પુંડરીકપૈર પ્રીતિ થાય નહિ વેલી. ૧૦૩

(૯૧ માં ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.)

અહો, હાથણી સહિત, ગજરાજ, કદમ્બ ગ્રાડની ડાળી નીચે એક-
લો છે, ચાલ હું એની પાસે જાઉં.

(ગીતિ.)

કરિણીના વિરહે કરી, જેને સંતાપ છે ઘણો મનમાં,
મદગંધે કરી ભ્રમરા જેનાપર બણબણ્યાં કરે વનમાં. ૧૦૪

[ઉપરની ગીતિ ગાતાં ગાતાં જોઈને.]

અથવા, એની પાસે જવાની આ વેળા નથી.

(કાવ્ય અથવા રોળા છંદ.)

તાજ પલ્લવ ઘણા, શલ્લકી ઝાડે લેહેકે,
જેનો રસ સુગંધ, મઘના જેવો ખેહેકે;
તે દયિતા નિજ સુંદ વડે આણીને આપે,
તેને ખાવા દર્શી ભલે ભૂખ એની કાપે. ૧૦૫

[સ્થાનક ભણી જોઈને]

અહો, એ તો ખાઈ રહ્યો, ચાલ હું એની પાસે જઈને પૂછું.

(કાવ્ય અથવા રોળાછંદ.)

લલિત પ્રહારે કરી, નમાવ્યું તરવર જાતને,
એવા ગજપતિ ! બોલ, હું તો પૂછુંછું તુજને;
‘ શંશિ કાન્તિ જીતનાર, મોહ ઉપજાવા વાળી,
‘ એવી મારી પ્રિયા, ચાલતાં કહિં તે ભાળી ? ’ ૧૦૬

[બે ડગલાં આગળ જઈને.]

(ચોપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાખી.)

જીર્ઠ પુણ્યથી ધવળ ચોટલો, શશિસમ કાન્તિ મારી,
સુખકારક જેનું અવલોકન, સ્થિરચૌવના ભારી;
હે મદકર્ત્રી યુવતી ! ને ગજપતિ, પૂછું, કો’ સંભારી,
તમ કેરી લાંબી દૃષ્ટિએ પડી એવી કો નારી ? ૧૦૭

[સહર્ષ સાંભળીને. !

અહોહો ! પ્રિયાની પ્રાપ્તિ સૂચવનારે ગંભીર સ્વરથી કંઠની ગર્જના
કરીને મને ધીરજ આપી. તારો ને મારો ધર્મ સમાન છે તેથી તારા
ઉપર મને પ્રીતિ ઉપજેછે. શા ઉપરથી ? એમ જો તું પૂછીશ તો,—

(મનહર.)

મંડળિક રાજ તણો મને અધિપતિ કેછે,
તું પણ નાગાધિરાજ અહિયાં કેવાયછે;

તારી દાન પ્રવૃત્તિ તો અવિહિન આલી જાય,
તે પ્રમાણે મારી પણ તેવી આલી જાયછે;
સ્ત્રી સ્તનમાં ઉર્વશી છે મારે પ્રિયતમા તેવી,
તારે પણ યૂથમાં આ કરિણી મનાયછે;
મારા જેવું સર્વ તારે, તું પ્રિયા વિરહ પીડ
પણ અનુભવે નહિ એવું મને થાયછે. ૧૦૮
તું સુખી રહે.

(૫૧ મા ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.)

અહો, આ સુરભીકંઠર નામે અતિ રમણીય પર્વત છે; એ દેવાંજ-
નાઓને પ્રિય છે; એની ઉપત્યકા માં મને ઉર્વશી મળશે ?

(પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.)

કેવો અંધકાર ! હશે, વિજળીના પ્રકાશથી જોઈશ. અરેરે ! મારા
પૂટેલા ભાગ્યને લીધે મેં પણ વિજળી વિનાનો થઈ રહ્યો છે, તથાપિ
આ પર્વત જોયા વિના હું અહિંથી જનાર નથી.

(એટલી વારમાં વચ્ચે, ગીતિ.)

તીક્ષ્ણ ખુરીથી ખાણતો, ધરતીને આ અરણ્યમાં પોતે,
નિજ કામે લાગેલો, ભમે અચળ લીન થઈ ઝૂકે જોત. ૧૦૯

(સવેયો — એકત્રીતો.)

હે પર્વત ! પર્વમાં વળેલી એવી નાજુક નારી જેહ,
પૃથુનિતમ્બ ! નિતમ્બવતી તો તારા મમ શોભેછે તેહ;
રતિ પરિગ્રહ વિષે મંગળા, અલ્પ ભુજર્તર જેનું ખેશ,
એવી આશ્રય લઈને રહીછે તુજ વનાન્તર તણે પ્રદેશ ! ૧૧૦

^૧ પુણ્ય - હાથને મદ કરે છે તે. ^૨ જય. ^૩ તણેટી. ^૪ ભૂંડ. ^૫ શરીરના સાંધા.
^૬ જેને હાથ છે એવો પર્વત. ^૭ ઝડપ કરવું. ^૮ સ્તન વિસ્તારથી સાંકડી છાતી થઈ
ગયલી.

એ પણ ખોટ્યા આંટ્યા વિના રહ્યો કે ? મને લાગેછે કે, એ વેગળો-
છે તેથી સાંભળતો નથી, હશે, એની પાસે જઈને પૂછું.

(માલિની હંદ.)

સ્ફટિક મણિ શિલામાં, નિર્મળા સૌ ઝરા છે,
બહુવિધ કુસુમોના, શીર તોરા કસ્યા છે;
મનહર મધુ ગીતો, કિન્નરો ગાય આવી,

(એવા) પૃથવિધર ! પ્રિયા તું માહરી દે બતાવી. ૧૧૧

(માલિની ગાઈને, બેસીને, તથા હાથ જોડીને.)

(અનુષ્ટુપ.)

રામો રમ્ય વનાન્તરે, ભમંતી વિરહે કરી,
હે સર્વ ગિરિના રાય ! દીડી સર્વાંગી સુંદરી ? ૧૧૨
(પોતાના શબ્દનો પડધા થયો તે સાંભળીને કાન ઘંભીરે, સહર્ષ)

શું એ એમ કહેછે કે, “ દીડી સુંદરી ”

(દિશા ભણી જોઈને ખેદ યુક્ત.)

મારા શબ્દો આ ગુફામાં પ્રવેશ કરેછે તેનો પડધા થતો દેખાયછે !

(મૂર્છા ખાઈ પડેછે, અને ખેદ પામેછે.)

અરેરે, હું થાકી ગયો, આ ગિરિનદીની તારે, લેહરો ઉપર થઈને
આવતો પવન ખાઉં.

(૯૧ માં ગીતિ ગાતાં પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.)

નવા પાણીથી મલિન થયલી નદી જોઈને રતિ ઉત્પન્ન થાયછે.
કેમકે,—

(મનહર.)

એના છે તરંગ તે તો, મારી પ્રિયતમા કેરા,
ભ્રુકુટીકટાક્ષ જેવા સરસ શોભાયછે;

પક્ષિયો પામેલા ક્ષોભ, તેઓની આ હાર તે તો,
 મારી પ્રિયાના મેખળો નેવી તે જણાયછે;
 શીલુ કેરા જમાવ જે ખેંચાઈ વહી જાય તે,
 સંરેભે શિથિલ થતા વસ્ત્રસ્થાને થાયછે;
 સ્ખલિત ગતિએ ચાલે વાંકી; તે સર્વ પરથી,
 સહન ન થતાં પ્રિયા નહી વહી જાયછે. ૧૧૩
 હશે, એને હું પ્રસન્ન કરું.

(કાવ્ય અથવા રોળા છંદ.)

દયાયુક્ત ખગ ક્ષોભ તુજમાં પામ્યા એવી,
 મુરસરિતીને તીર જવાને ઉત્સુક નેવી;
 ભ્રમરતણો સમુદાય, કરે ગણુરવ તુજ માથે,
 એવી મુન્દરિપ્રિયા, પ્રસન્ન તું થા મુજ સાથે. ૧૧૪

(કાવ્ય છંદ ગાઈ રહ્યા પછી મનહર.)

પૂર્વ દિશાના પવને, ઉછળતી હૃદો રૂપી,
 હંચા કસ્યા હાથ એવો જળનિધિ નાથ જે;
 કાંઠાપાણી ઉચ્ચ નીચું થવા રૂપી તાળ દઈ,
 મેઘ રૂપી અંગે નાચે, સુરીતિની સાથ જે;
 હંસ, ચક્રવાક, શંખ, શૃંગાર, તિલક સ્થાને,
 મગરો, કમળકાળાં, કૌરો, વસ્ત્ર થાયછે;
 દશે દિશા રૂંધી દેતો, નવો મેઘકાળ આવ્યો,
 તેથી કરી સમુદ્ર તો રાજ થઈ જાયછે. ૧૧૫

(મનહર ગાતાં પાસે જઈને ઢીંચણે બેસાડે.)

૧ વ્યાકુળતા, ગભરામણ. ૨ કંડે પેડેરવાનું ધરણું. ૩ કોપ; વ્યાકુલતા.
 ૪ દેવતાની નહી, ગંગા. ૫ એક જાતનું પ્રાણી.

(સર્વથો—એકત્રીસો.)

પ્રિયવદનારી ! તારી સાથે જોણે બાંધી જાજરી પ્રીત,
તેનો ભંગ ન થાય એવી જ રાખે મનમાં ચેટક નીત;
એવો જ હું દામ તાહરો તેનો શો બાળેછે વાંક,
કે જોઈ માલિની તું તો તણ એકી છે એવો રાંક ? ૧૧૬

શું, આ તો ઉભીજ રહેછે ! અથવા, આ તો ખરેખાત નદી છે,
ઉર્વશી ન હોય; જો એમ હોય નહિ તો પુરરવને છોડીને સમુદ્રગમન
કરનારી કેમ થાય ? નિરાશ થઈ જવાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; હશે, મારા
દેખતાં, જે ઠેકાણે તે સુનયનાં અલોપ થઈ ગઈ છે, તે ઠેકાણે હું જાઉં.

(પરિક્રમણ કરીને તથા જોઈને.)

આ એકલા હરિણને મારી પ્રિયાના સમાચાર પૂછું.

(હીંચણિયે બસીને, સર્વથો.)

નવા કુસુમના ગોટા બાઝ્યા, એવા વૃક્ષતણી જ્યાં હાર,
જ્યાં મદકલ કોકિલ ફૂલેછે^૧, ભ્રમર કરેછે જ્યાં ગુંબર,
એવા મનહર નંદનવનમાં કરિણી વિરહથી બાળે કામ
એવો ગજધિપતિ વિચરેછે, એરાવત જોનું છે નામ ૧૧૭

(જોઈને; ગીતિ.)

કૃષ્ણ હરિણ છાંપી રૂપે, નૂતન શૈલ્યો નિહાલવા કાળે,
વન કેરી શોભાએ, નયન કટાક્ષજ ઉઘાડિયાં આળે. ૧૧૮
જો, દોડી આવે પણ બચુ સ્તનપાન કાજ તો આળે,
એવી પ્રિયા બણી તે એક ટશે ને ટશે હરિણ બાળે. ૧૧૯

^૧ સરસ આંખથી વાળી. ^૨ શબ્દ કરેછે. ^૩ હંદ્રનુંવન ^૪ કાળું. ^૫ બીલાશ.
^૬ પાણી સારું.

(સર્વથો.)

સુંર સુંદરી, નિતમ્મ ભારે, હંસ ગતિ થી ચાલે જોહ,
પુષ્ટ વળી હંચા ધન સ્તન છે, સ્થિરચૌવના, નાજુક દેહ;
ગગન ઉભસ પામતા વનમાં ન્યાળી મૃગનયના તે નાર,
એના વિરહમુદ્રજમાંથી ઓ ભાઈ ! તું મુજને તાર. ૧૨૦

(આગળ જઈ હાથ જોડીને.)

હે હરિણ પતિ !

(ભુજંગ પ્રયાત.)

નિહાળી વને તે પ્રિયા મોંરી છે' ની ?
નિશાની કહુંકું મુણી તે તું લેની,
પૃથ્વીઓચના છે મખી લેવો તારી,
જણાશે તને મુભગો એવી મારી. ૧૨૧

(જોડીને.)

મારા વચનનો અનાદર કરીને સ્ત્રીના સામો ઉભો રહ્યો કે ! ભાગ્ય
આડું થાય ત્યારે મર્વડકાણેથી તિરસ્કાર થાય. ચાલ હું મારી મેને ખી-
જે ડોકાણે જાહું.

(પરિક્રમણ કરીને, તથા જોડીને.)

અહો હો ! ઉર્વશી આ માર્ગે ગઈ હોય એવાં ચિન્હ દેખાયો.

(કાવ્ય અથવારોળા વત.)

ગિમ્મતુનો અંત મૂચવે જોતાં તેતું,
અપૂર્ણ કેશર થકી વિષમ પૂલ જોનાં, એવું
ધાલ કદમ્બનું ઝાડ રહ્યું ઓ સાંઈ ફાલી,
જોના પુષ્પો તણી પ્રિયાએ વેણી ધાલી. ૧૨૨

(પરિક્રમણ કરીને, તથા જોઈને.)

એ શિલાના ચીરા વચ્ચે આ અતિશય લાલ શું દેખાયછે ?

(મનહર.)

મિહે મારેલા હાથીના માંસનો ન ગોજો એ તો,
કેમકે એ કાન્તિવાન બહુજ દેખાયછે;
આગનો અંગારો એ તો ન હોય કારણ એકે,
આ વનમાં વરસાદ વર્ષેલો જણાયછે;
અહો ! આ અશોક વૃક્ષ કેરા પુષ્પ ગોટા જ્યો,
રંગવાળો રાતો મણિ નક્કી નિરખાયછે;
એને કા'ડી લેવા કાજ, નિશ્ચય કરેલો હોય,
તેમ સૂર્ય કેરા કરે લાંબા પ્રસરાયછે. ૧૨૩
હથે, હું એને લઉં.

(લેવા માંડેછે.)

(ચોપાઈ.)

દયિતાએ વશ જીને કર્યો,
બ્યાકુળ નેત્રે આંસુ ભર્યો,
કલાન્ત વદનથી દુખિયો થાય,
વનમાં ભ્રમતો ગજપતિ જાય. ૧૨૪

(ઉપરની ચોપાઈ ગાતાં પાસે જઈને, તથા લઈને, મનમાં.)

(હરિગીત.)

અતિ ભે'ક મારે ચોટલો, મંદારના પુષ્પો થકી,
તેને વિષે આરોપવાને, યોગ્ય તો એ છે નકી,
પણ મુજ પ્રિયા મળવાની' દુર્લભ માની' મનમાં એ નરહું
નહિ અક્ષુ આંસુ પાડીને હું એ મણિ ભીનો કરું. ૧૨૫

(મણિ નાંખીદેછે, એટલે નેપથ્યમાં)

વત્સ પાછો લે, વત્સ પાછો લે !

(ગીતિ.)

સંગમનીય છે એ તો, નિપજ્જેલો પાર્યતીચરણરંગે,
(એ) ધારણ કસ્યે કરાવે શીઘ્ર સમાગમ પ્રિયજનની સંગે. ૧૨૬

રાજા.

[ઉચું જોઈને.

કોણ મને ઉપદેશ કરેછે ?

[જોઈને.

શું ભગવાન ચંદ્રમા ! ભગવાન ! આ ઉપદેશ કરીને મારા ઉપર
મ્હોટી કૃપા કરી.

(મણિ લઈને.)

અહો હો, સંગમનીય !

(ગીતિ.)

લઘુકટિ વાળી નારે તઈ દીધો તે શું મેળવું મુજને,
બાળ શશિ શિખામણિ કીધો શિવે ત્યમ હું કરું પુજને. ૧૨૭

(પરિક્રમણ કરીને, તથા જોઈને)

આ વેલ પુષ્પવિનાની છે તેમ છતાં પણ એને જોઈને મને અત્યંત
પ્રીતિ ઉત્પન્ન કેમ થાય છે વારં ! અથવા, એને જોઈને મારા મનને પ્રી-
તિ લાગેછે તે યોગ્યજ લાગેછે કેમકે,—

(મનહર.)

અધરોષ્ટ આંસુ વડે, ધોવાયલા તેને સ્થાને,
પલ્લવ ભીજેલા મેઘ જળે મુમળયછે;

શૃંગાર વિનાની પ્રિયા અડવી તે, કાળવિત્તે,
 પૂલ ફાલ બંધ પડ્યે આ વેલી દેખાયછે;
 ચિન્તાથી દયિતા મૌન રહી હોય તેમ વેલ
 ભ્રમરના શબ્દ વિના મૌન નિરખાયછે;
 જાણે વેલ રૂપે પ્રિયા, હું પગે પડુંધું તેનો,
 કોપે તિરસ્કાર કરી રહેલી જાણાયછે. ૧૨૮

એમ છે માટે, મારી પ્રિયાની સામ્યતા પામેલી વેલને ભેટવાને મને
 પ્રીતિ થાયછે.

(લલિત છંદ.)

મુજ બણી લતા, જો નિહાળી ને,
 ત્વદય માં તો જાય ફાટી ને;
 વિધિ બળે પ્રિયા જો મળે હવાં,
 હું ન ભરું વજે, દેઉના જવા. ૧૨૯

(એ પ્રમાણે લલિત છંદ ગાતાં, આગળ જઈને, વેલને આલિંગન દેછે, એ-
 ઠલે વેલ ઉર્વશી રૂપે થઈ જાયછે.)

રાજા.

(આંખ્યો ઢાંકી રાજાને, પ્રિયાનો સ્પર્શ થયો હોય એમ ખતાવીને.)

અહો ! ઉર્વશીને આલિંગન કરવાથી માં ત્વદય મુખ પામે તેમ
 મને થયું, પણ મને તે સાચું લાગતું નથી કેમકે, —

(સવૈયો.)

પ્રિયા વિષેની પ્રથમ કલ્પના મુજને જે જે થઈ છે તેહ,
 પછવાડેથી સર્વ પ્રકારે ખોટી તો પડી ગઈ છે એહ;
 માટે આલિંગનથી મુજને મુખ જે પ્રાપ્ત થયું છે આજ,
 મુજ આંખ્યો ઉઘાડીશ નહિ હું તે મિથ્યા કરવાને કાજ. ૧૩૦

(હળવે હળવે આંખ્ય ઉઘાડીને.)

આ શું ખરેખરી ઉર્વશીજ છે !

[મૂર્છા ખાઈને પડેછે.

પ્રવેશ ૩ જો.

ઉર્વશી અને પુરુરવ.

ઉર્વશી.

મહારાજ ! સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ.

રાજા.

(સાવધ થઈને)

હે પ્રિયા ! હવે મારો જીવમાં જીવ આવ્યો.

(પ્લવંગમ છંદ.)

જે તુજ વિયોગ રૂપી, અંધકારજ થયો,

તેમાં ઓ રિશાળ, અંપળછ હું ગયો,

તેને તું મળવાથી, થયું સુખ એટલું,

પાછો ગત જીવ માથે, થાય સુખ નેટલું. ૧૩૧

ઉર્વશી.

હું કૌપને સ્વાધીન થઈ ગઈ તથા મેં મહારાજને આવી દશાએ પોહોંઆજ્યા, માટે મહારાજ મને ક્ષમા કરો.

૦.

રાજા.

મારી ક્ષમા માગવાની તારે કાંઈ અગત્ય નથી; તારાં દર્શન થયાં એટલે મારો સંબાદ્યાન્તરઆત્મા પ્રસન્ન થયો; પણ તું મને કેહે કે મારા વિરહથી આટલા કાળ સુધી તારાથી કેમ રહેવાયું ?

(હરિગીત.)

તુજ કારણે કાનન વિષે ધરી શોક હું ફરતો ફર્યો,

તે સમય મુજને જે માયું તે સર્વને પૂછી વાળ્યો;

મેં મોર, કોકિલ, હંસ, ને વળી અક્રવાકજ વીનવ્યો

તેમજ ભ્રમર, ગજ, ગિરિ, અને નદી હરિણ આગળ જઈ લવ્યો. ૧૩૨

ઉર્વશી.

મહારાજનાં સર્વ વૃત્તાંત મારા અંતઃકરણમાં જાણવામાં આવેલાંજ છે.

રાજા.

હે પ્રિયા તું અંતઃકરણમાં જાણતી હતી, એવું કેહેછે તેનું કારણ મને સમજાતું નથી.

ઉર્વશી.

મહારાજ સાંભળિયે. પૂર્વે, ભગવત કાર્તિક સ્વામિ નૈષ્ઠિક પ્રહ્લ્લઅર્ચ ધારણ કરીને, ગંધમાદનક પર્વતના સકલકલુષ નામના કચ્છમાં વાસ કરી રહ્યા છે, તેમણે એવી મર્યાદા કરી લીધી છે કે.

રાજા.

કેવી ?

ઉર્વશી.

“જે કોઈ સ્ત્રી મારી સીમામાં આવશે તે વેલ રૂપ થઈ જશે, તે સ્ત્રી “પાર્વતીના પગના રંગથી ઉત્પન્ન થયેલા મણિનો સ્પર્શ થયા વિના વેલનું “રૂપ છોડી શકશે નહિ.” મને ગુરુનો શાપ થયો હતો તેથી ત્વદ્વચસૂન્ય “થઈ ગઈ હતી, તેથી દેવતાનો નિયમ વિસરી ગઈ એટલે જેમાં ક્રન્યા-ઓએ પ્રવેશ કરવો નહિ એવા કુમારવનમાં પેઠી કે તરતજ હું વેલ રૂપ બની ગઈ.

રાજા.

પ્રિયા ! તું કેહેછે તે વાત મળતી આવી.

(માલિની હંદ.)

રતિ અમથીં સૂતેલો, પાટમાં તારીં પાસે,
પણ સમજતીં મુને, નીકળેલો પ્રવાસે;
તુજ સ્થિતિ થઈ આવી, તો રહી માંહ તેમ,
ચિરે વિરહ શરીરે, તું શકી વેઠીં કેમ ? ૧૩૩

જેનામાં ફરી મેળાપ કરાવવાની શક્તિ છે એવો, તે કહ્યું તે પ્રમાણે
સંગમનું જ કારણ તે આ જો.

[એમ કહી મણિ ખતાવેછે.

ઉર્વશી.

આ તો આશ્ચર્યની વાત. આ તો સંગમનીય મણિ દેખાયછે. તે-
થીજ મહારાજે આલિંગન કર્યું એટલે હું તરતજ હતી તેવી થઈ ગઈ.

રાજા.

[ઉર્વશીના માથા ઉપર મણિ મૂકીને.

(હરિગીત.)

મેં તો લેલાટ્ટે તાહરે મણિ આ મૂક્યો છે શોભતો,
વિસ્તાર પામી તેજ તેનો રંગ આલ્યો ઓપતો;
તે તેજને રંગે કરી તુજ મુખ રસાઈ જ ગયું
તે બાળકિરણે યુક્ત રાતાકમળ સમ શોભી રહ્યું. ૧૩૪

ઉર્વશી.

હૈ પ્રિયંવદ ! આપણને પ્રતિજ્ઞાનથી નીકાલ્યાને ધણા દિવસ થયા છે
તેથી પ્રધાનો કદિ રાજદ્રોહી થશે માટે આપણે જઈયે.

રાજા.

જેવી તારી ઈચ્છા.

[એમ કહી ઉઠેછે.

ઉર્વશી.

ત્યારે મહારાજ ! શી રીતે જવાને ઇચ્છો છો ?

રાજા.

(ઓપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાખી.)

અંચળ વિજળી રૂપી પતાકા જે પર શોભી ર' છે
નૂતન ઈંદ્ર ધનુષ્ય તણી જે વિચિત્ર શોભા લેછે;

એવા નવિન મેધને રૂપે વિમાન શોભે ભારી,
તેના યોગે આજ લઈને એલગમન કરનારી. ૧૩૫

(ગીતિ.)

મહત્વરી સંગ થયો છે, પુલકિત લેના થયા શરીર અંશ,
ઈચ્છ્યું વિમાન પામ્યો, એવો ક્રીડા કરે તરુણ હંમ. ૧૩૬

(એ પ્રમાણે ગીતિ ગાતાં ગાતાં ભયછે.)

ચતુર્થ અંક સમાપ્ત.

વિક્રમોર્વશી ત્રોટક.

અંક. ૫

પાત્ર.

પુરુષ ... પ્રતિષ્ઠાન નગરનો રાજા.

વિદૂષક ... તેનો મિત્ર.

તાલબ્ય }
કંચુકી } ... રાજાનો ઓપદાર.

રેચક અથવા કિરાત ... રાજાનો આકર.

યવની ... રાજાની દાસી.

ભાર્ગવી અથવા સત્યવતી ... અયવન ભાર્ગવ ઋષિના આશ્રમની તાપસી

ઉર્વશી ... રાજાની પ્રિયા.

આયુષ ... તેનો પુત્ર.

નારદ ... સ્વર્ગનો એક મુનિ.

રંભા ... સ્વર્ગની અપ્સરા.

વૈતાલિક ... રાજાનો બંદીબંધ.

સ્થળ, પ્રતિષ્ઠાન નગરી..

સૂચન.

ક્રીડા કરીને આવ્યા પછી એક દિવસે રાજા પોતાની અંગશોભા કરાવતો હતો. તે ત્યાંથી પરવારે એવી તેનો મિત્ર વિદૂષક વાટ જોતો હતો, એટલામાં મંગમનીય વીંજણા તર્જે મૂકેલો હતો તે એક ગીધ પક્ષી માંસનો લોચો સમજીને લઈ ઉડી આવેછે. રાજા તેની પછવાડે ધનુષ્ય બાણ લઈને દોડેછે, પણ પક્ષી તેના તીરવાની બાહાર જતો રહેછે, પણ થોડી વારમાં બાણ ભેદાયલો પક્ષી ચાંચમાં મણિ મહિત નીચે પડેલો જોવામાં આવેછે, અને બાણ ઉપરના અક્ષર વાંચેછે તો એલ અથવા પુરુષ રાજાનો ઉર્વશીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જે આયુષ તેનું નામ જોવામાં આવેછે. ઉર્વશીને ગર્ભ રહેલો હતો એમ રાજાના જાણવામાં ન હતું તેથી તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગેછે. એટલીવારમાં તો અવન ઋષિના આશ્રમમાંથી ભાર્ગવી કરીને એક તાપસી સ્ત્રી ઉર્વશીના આયુષ પુત્રને લઈ આવેછે. ઉર્વશીને ભરત મુનિએ શાપ દીધો તે સમયે ઈન્દ્રે અનુગ્રહ કરીને ઉર્વશીને એવી આશા કરી હતી કે તારાથી પુરુષને પુત્ર થાય અને તેનું મુખ જીવે એટલે તું સ્વર્ગમાં પાછી આવજે. રાજા પુત્રનું મુખ મોઝું જીવે તો ઉર્વશી તેટલી વાર વધારે રાજાની પાસે રહી શકે એટલા માટે તેણે પ્રસવ થયા પછી પુત્રને અવન ઋષિના આશ્રમમાં મૂક્યો હતો. આ વાત ઉર્વશી રાજાને નિવેદન કરેછે. બન્નેનો હવે વેહેલો વિયોગ થવા આવ્યો તેથી બન્નેને ઉદાસી થાયછે. રાજા પોતાના પુત્રને રાત્ર્ય સોંપી વનમાં જવાનો નિશ્ચય કરેછે. તેવામાં સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્રનો સંદેશો લઈને નારદ મુનિ આવેછે; અને ઉર્વશીને રાજા પાસે સદાય રહેવાની આશા મળેછે, તેથી મર્વને ખુશી થાયછે, અને નારદ માથે રંભા આવેલી છે તેનીપાસે આયુષને યુવરાજ પદવિનો અભિષેક કરાવેછે, પછી મર્વ આનંદ પામી જાયછે.

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, રાજમહાલય,

વિદૂષક.

[હર્ષ યુક્ત પ્રવેશ કરીને]

અહાહા ! ઘણા દિવસ સુધી મહારાજ ઉર્વશીને સાથે લઈને, નંદ-
નવન આદિ ડોકાણે ક્રીડા કરીને હવે રાજધાનીમાં પાછા પધાસ્યા છે;
અને પોતે પ્રધાનમંડળને પોતપોતાનું કામ સોંપીને સર્વને રંજન કરતા
રાજ્ય ચલાવેછે. એ બધું મને મન ગમતું થયું; હવે એમને એક સંતાન
વિના ખીજ કશાની બળતા રહી નથી. આજે તેહેવારનો દિવસ છે.
એટલે ગંગા, યમુનાના મુંગમના પવિત્રજળમાં દેવીસહિત નાહાઈ ધો-
ઈને હવણાંજ ઉપકારિકામાં પધાસ્યા છે, અને વલ્લભાઓ પાસે અંગલેપ
આદિશરીર શોભા કરાવેછે. તેથી મારે હવે એમની પાસે જવાનો આ
સમય બહુજ સારો છે.

(નેપથ્યમાં)

“ અરેરે ! અપ્સરાના વિયોગને લીધે મુકુટમણિમાં જેની યોજના
“ થયેલી એવો મણિ લાલ તાડ પત્રના વીંજણા નીચે હતો તેના ઉપરથી
“ વીંજણો કાઢાડી નાંખીને માંસનો લોચો સમજી ગીધપક્ષી લઈને ઉ-
“ ડી ગયો. ”

વિદૂષક.

[સાંભળીને.]

અરેરે બહુજ ખોટું થયું. એ સંગમનીય નામનો ચુડામણિ મારા મિત્રને અતિથય વાહાલો હતો તેથી કરીનેજ મહારાજ શરીરશોભા કરાવતાં અધવચ આમન ઉપરથી ઉઠ્યાછે, માટે ચાલ હું પણ એમની પાસે જાઉં.

[એ પ્રમાણે કહી જાયછે.

પ્રવેશ. ૨ જો.

સ્થળ, રાજમહાલય

રાજા, વિદૂષક, તાલબ, રેચક અથવા કિરાત, અને યવની.

રાજા.

રેચક ! રેચક !

(હહો.)

મરણ આપનું માગતો, ચોરપક્ષી છે ક્યાંય ?

જેણે જાહ ચોરી કરી, નિંજ રક્ષક ઘરમાંય. ૧૩૭.

કિરાત.

પેલો પણે દેખાય. ચાંચમાં સોનાનો દોરો ધાલીને એ મણિથી આકાશને રંગ દેતો હોય એમ જામેછે.

રાજા.

હા એ મારા જોવામાં આવ્યો.

(કાવ્ય અથવા રોળાછંદ.)

સોનાદોરાવડે, લટકતો મણિ ત્રણો છે,

ગતિ વેગછે શીઘ્ર, વળી બહુ શોભી રહ્યો છે;

એવા મણિના રંગ તણી રેખાનાં ભારે,
અલાતૈયક સમાન, સરસ વર્તુલ વિસ્તારે. ૧૩૮.

કેહે હવે શું કરવું !

વિક્રમક.

હવે દયા બધા રાખશો નહિ; એ અપરાધીને તો પેશ પીહોંઆડવો.

રાજા,

તે ઠીક કહ્યું. અરે ધનુષ્ય લાવો માંહે ધનુષ્ય.

પરિજન.

મહારાજની આમ્રમાણે આ લઈ આવ્યો.

[એમ કહી લેવા દોડી બધછે.

રાજા.

એ નીચ પક્ષી દેખાતો નથી ને.

વિક્રમક.

પણે, પણે, દક્ષિણ દિશા ભણી એ હિણભાગી બધ.

રાજા.

[બેઠને.

આહા !

(ગીતિ)

પ્રસરતી મણિ કાન્તિનો તોરો દક્ષિણ દિશા તણો પક્ષી
બાણે કરેછ એ તો, અશોકગોટા સમાન, બે લક્ષી. ૧૩૯

યવની.

[હાથમાં ધનુષ્ય લઈને.

મહારાજ ! બાણ સહિત આ ધનુષ્ય લીજિયે.

રાજા.

હવે ધનુષ્ય શા કામનું ? એ માંસહારી પક્ષી બાણના તીરવૈ પાર
ગયો.

(ગીતિ.)

રાત્રે મંગળતારો આછા મેઘની^૧ રહી સમિપ શોભે,
ત્યમ અંગે દૂર લઈ ગયલો, ચક્રચક્રતો મણિ ઘણો ફેડો ઓપે. ૧૪૦
આર્થ તાલબ્ય !

કંચુકી.

મહારાજ, આચા.

રાજા.

નગરમાં ડેડેરો પિટાવ કે રાત્રની વેળાએ વિશ્રામ લેવાને ને ઝાડ
ઉપર પક્ષિયો આવીને બેસતા હોય તેઓમાંથી એ નીચ પક્ષીને શોધી
કાઢાડવો.

કંચુકી.

બહુ મારે મહારાજ.

[એમ કહી બચે.

વિદૂષક.

હવણું મહારાજ જરા વિશ્રાન્તિ લ્યો. એ મણિનો ચોર ગમે ત્યાં
ગયો હશે પણ હવે શિક્ષા થવાથી બચી જાય એમ નથી.

[બન્ને બેસે.

રાજા.

મિત્ર !

(ગીતિ.)

મણિ ખગનો ચોરલો, ભારે ગણી^૨ નથી^૩ પ્રયાસ, કહું પુજને,
પણ એ સંગમમણિ એ, દયિતા સંગમ કરાવિયો મુજને. ૧૪૧

^૧ તાર ફેંકયો હોય ને જઈ પોહો એ તે છેટું. ^૨ પક્ષી. ^૩ પ્રયત્ન, મેહેનત.

કંચુકી.

[પ્રવેશ કરીને.

જય, જય, મહારાજ !

(ગીત.)

તુજ રોષ રૂપી બાણે વધે જેના દેહનો થયો એવો,
અપરાધી ખગ મહસા, મણિ સાથે નભે થકી પડ્યો તેવો. ૧૪૨

[સર્વ વિસ્મય પામેછે.

કંચુકી.

મહારાજ, આ મણિ ધોયો, હવે કોને આપવો છે ?

રાજા.

જા, ભંડારની પેટીમાં જઈને મૂક્ય.

કિરાત.

બહુ સારું મહારાજ.

[મણિ લઈ જાયછે.

રાજા.

[તાલચળે.

ભાઈ, આ બાણ કોનો છે તે તું જાણેછે ?

કંચુકી.

એના ઉપર નામ લખેલું દેખાયછે, પણ મારાથી અક્ષર વંચાય એ-
વા નથી.

રાજા.

મને દેખાડ જોઈયે, હું વાંચું.

વિદૂષક.

મહારાજ, આપ વિચારમાં કેમ પડી ગયા છો ?

રાજા.

મારનારના નામના અક્ષર સાંભળ.

વિદૂષક.

વાંચો મહારાજ, હું સાંભળું છું.

રાજા.

[વાંચે છે.

(ગીતિ.)

ઉર્વશી^૧થી ઉપજેલો, એક તણો ને મનુષ્યધર બાળ
આયુષનો શર આ છે, ને અણિ અરિતણો તરત કાળ. ૧૪૩

વિદૂષક.

આનંદ, આનંદ, મહારાજ આપની સંતાન વડે વૃદ્ધિ થઈ.

રાજા.

એમ કેમ સંભવે મિત્ર ? નિમિષારણ્યમાં યમ કસ્યો તેટલા કાળ-
વિના, હું મદાય ઉર્વશીની પાસેજ હતો તેટલી વારમાં એને દોહૈદ લક્ષણ
થયેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તો એને પુત્ર ક્યાંથી થાય ? કેમકે
ને ગર્ભ ધારણ કરે તેને તો,

(ગીતિ.)

સ્તનદીપ્તી કંઈ કાળી, લવલીકૃ^૨ગૈસમ પડે પિયું વદન,
કંકન ઉતરે એવું કંઈ દિન સુધી રહ્યાં કરે બદન. ૧૪૪

વિદૂષક.

મહારાજ, ઉર્વશીનામાં મનુષ્યધર્મની સંભાવના કરવી નહિ. દેવ-
તાઈ અરિત અકળ છે.

રાજા.

વારં ત્યારે તું જેમ કહેછે તેમ હશે, પણ એ વાત છાની રાખવાનું
એને શું કારણ હશે ?

^૧ સાને ગર્ભ રહેવાથી અભાવા થાય છે તે. ^૨ આંખ. ^૩ મુખ. ^૪ શરીર.

વિદૂષક.

ઘરડી થઈ ગયેલી સમજીને તમે એને તજી દો એટલા માટે.

રાજા.

મશ્કરી જવા દે; કાંઈ વિચાર કસ્ય.

વિદૂષક.

દેવતાઓના મનોભાવ વિષે તે કોની કલ્પના દોડે ?

કંચુકી.

[પ્રવેશ કરીને.

જય, જય, મહારાજ ! અવન ઋષિના આશ્રમમાંથી કુમારને લઈને
ભાર્ગવી આવ્યાં છે તે આપને મળવાને ઈચ્છેછે.

રાજા.

અન્નેને સત્વર પ્રવેશ કરાવ્ય.

[કંચુકી તેડવા બધછે

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, રાજમહાલય.

રાજા, વિદૂષક, કુમાર, ભાર્ગવી તાપસી, કંચુકી

વિદૂષક.

[વેગળેથી કુમાર આવતો જોઈને.

જેણે પોતાના નામ લખેલા બાણવડે ગીધ પક્ષીને લક્ષીને વીંધી નાં-
ખ્યો તે આજ એ ક્ષત્રિય કુમાર, મહારાજ એ આપના જોડો જ-
ણાયછે.

રાજા.

તું કેહેછે એમજ છે.

(સર્વેયો એકત્રીસો.)

એનાપર પડતી મુજ દષ્ટિ સ્નેહ અશ્રુથી ઘણી ભરાય,
 ત્દદ્ય પ્રીતિથી યુક્ત થાયછે, પ્રસન્ન તો મન બહુ થઈ જાય;
 ધિરજ તજીને બહુ કંપતા મારા શરીર ફેરી સાથ,
 મળવા ઈચ્છું દયાહીન થઈ બહુ નાર લગી ભીંડી જાય. ૧૪૫

(પાસે જઈને)

અહો, ભગવતી હું તમને વંદન કરુંછું.

તાપસી.

મહારાજ ! ચંદ્રવંશનો ધારણ કરનાર થા. (મનમાં) અહો, કહ્યા
 વિના આ પુત્રનો સંબંધ એના જાણ્યામાં આવ્યો દેખાયછે. (પ્રકાશ)
 વત્સ, પિતાને પ્રણામ કર. [આંસુ પડતાં કુમાર હાથ જોડી વંદન કરેછે.

રાજા.

પુત્ર ! તું આયુષ્માનૂ હો.

કુમાર.

[સ્પર્શયિતાં આશ્ચર્ય પામીને મનમાં.

(ગીતિ.)

એ મુજ તાત હું મુત છું એવું સુણતાં તરત થયો સ્નેહ,
 પ્રીતિ હશે પછી કેવી ઉછર્યો ખોળે પિતા તણે જોહ. ૧૪૬

રાજા.

ભગવતી ! આપે પધારવાની કૃપા કરી તેનું કારણ જાણવા ઈચ્છુંછું.

તાપસી.

મહારાજ સાંભળિયે, આ દીર્ઘાયુનો જન્મ થયો કે તરતજ ઉર્વશિયે
 કાંઈ કારણને લીધે મારા સ્વાધીનમાં કસ્યો. અને ક્ષત્રીય કુલનાં જાત-

કર્મ વિધાન કરવાં ઘટિત તે પ્રમાણે ભગવાન અવન ભાર્ગવે કસ્યાં છે. એણે સર્વે વિદ્યા સાધ્ય કરી લીધી છે, અને ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ થયો છે.

રાજા.

અરેખાત એ સનાય થયો.

તાપસી.

આજે એ ઋષિ કુમારો સાથે પુષ્પ, ફળ, સુમિધ, કુશ લેવા અરણ્ય-માં ગયો હતો, ત્યાં આશ્રમ વિરહ આચરણ કર્યું.

વિદૂષક.

એવું શું કર્યું ?

તાપસી.

એક ગીધપક્ષી માંસ લઈને અમારા આશ્રમના ગ્રાહની ટોચ ઉપર સંતાઈ બેઠો હતો, તેને બાણવતે તાકી પાડ્યો.

રાજા.

પછી, પછી,

તાપસી.

પછી ભગવાન અવનના બાણવામાં આબું એટલે મને આસા કરી દે, ઉર્વશિયે આપણા સ્વાધીનમાં એને કસ્યો છે માટે જઈને તેને મોં-પી આવ્ય; તેથી હું ઉર્વશીને મળવાને ઈચ્છું.

રાજા.

ભગવતી ! આસન ઉપર બેસો. (ચાકર બે આસન લઈને આવ્યો તે ઉપર બન્ને બેઠા પછી) આર્ય તાલવ્ય, ઉર્વશીને આ વૃત્તાંત કેહે.

કંચુકી.

બહુ સાર મહારાજ.

[એમ કહી બચે.

રાજા.

પુત્ર ! અહિં આવ.

(ગીતિ.)

સર્વાંગી^૧ને સુતનો છે સ્પર્શ, રણી આપનાર ને એવો,
તેવો દે તું મુજને, અંદ્રકિરણ અંદ્રકાન્તને નેવો. ૧૪૭
તાપસી.

વત્સ ! તારા પિતાને આનંદ પમાડ.

[કુમાર રાજા પાસે જાયછે

રાજા.

[આલિંગન દઈને.

વત્સ, આ મારા પ્રિયમિત્ર વ્રાહ્મણને વંદન કસ્ય.

વિદૂષક.

આશ્રમની આસપાસ એણે વાંદર તો જોયાં હશે, ત્યારે એ મારાથી
કેમ ડરેછે વાંરે !

કુમાર.

[હસીને.

તાત, વંદન કરેછું.

વિદૂષક.

તારું કલ્યાણ થાઓ, તારી શુદ્ધિ થાઓ.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, રાજમહાલય.

કંચુકી, ઉર્વશી, રાજા, તાપસી, કુમાર, અને વિદૂષક.

કંચુકી.

મણી ખંમા બાઈ સાહેબ ! આ રસ્તે પધામ્મિ.

^૧ આખા શરીરને ખુશી લાગે એવો છોકરાનો સ્પર્શ છે. ^૨ એકબીજાનો મણિ.

ઉર્વશી.

[પ્રવેશ કરીને તથા જોઈને.

અહો, આ જે સોનાના આસન ઉપર બેઠેલો છે અને મહારાજ જેની શિખા પાંચરી કરે છે એવો એ કોણ હશે વાં ? (તાપસીને જોઈને) આશ્ચર્યની વાત, સત્યવતી સહિત આ તો મારો પુત્ર આયુષ આવ્યો દેખાય છે. અહો એ આવડો મોટો થયો !

રાજા.

[જોઈને.

વત્સ.

(ગીતિ)

તુજ જનની આ આવી, તત્પર તુજને નિહાળવા કાલે,
સ્તનવસ્ત્ર ભીંજ્યું જેનું, સ્નેહે પાનો ચડ્યા થકી આલે. ૧૪૮

તાપસી.

વત્સ ! તારી મા પાસે ચાલ્ય. (એમ કહી કુમારને લઈને ઉર્વશી પાસે જાય છે.)

ઉર્વશી.

હે પૂજ્યા ! હું પાદવંદન કરું છું.

તાપસી.

વત્સ ! તું ઘણીની બહુ માનીતી થા.

કુમાર.

અહો પૂજ્યા ! હું અભિવંદન કરું છું.

ઉર્વશી.

પુત્ર ! તું પિતાની જેવા કરનારો થા. (રાજાને) જય જય મહારાજ !

રાજા.

અહો પુત્રવતી, તું ભલે પધારી.

ઉર્વશી.

અહો આર્યો ઝર્યે એસો.

[સર્વે બેસેછે.

તાપસી.

. વત્સા. તારો પુત્ર વિદ્યા ભણીને, હવણાં આયુધકવચધર થયો છે. મોટે તારા પતિની સમક્ષ હવે તારા સ્વાધીનમાં કસ્યો. હવે હું જવાની આજ્ઞા માગુંછું, કેમકે વાર થવાથી મારા આશ્રમવાસધર્મમાં બાધ આવે એમ છે.

ઉર્વશી.

જેવી આપની ઈચ્છા, પણ ઘણે દિવસે આપનાં દર્શણ થયાં ને આપ તરતજ સિધાવોછો તેથી મને બહુ દુઃખ થાયછે, પણ તમારા ધર્મમાં બાધ નડે એવું થવા દેવાને ઈચ્છતી નથી, મોટે પૂજ્યા કૃત્રીથી મળવા મોટે જઈ આવો.

રાજા.

આર્યા ! ભગવાન અવન કષિને મારા પ્રણામ કેહેજો.

તાપસી.

બહુ સારું, કહીશ.

કુમાર.

આર્યા ! અરેખાત તું પાછી જાયછે શું ! ત્યારે તો મને પણ તારી સંગાથે લઈ જા.

રાજા.

તેં શ્રદ્ધાચર્યવત પાળ્યું હવે ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવાનો સમય થયો છે.

તાપસી.

વત્સ! તારા પિતાના કેહેવા પ્રમાણે કસ્ય.

કુમાર.

ત્યારે તો,

(ગીતિ.)

મોર સૂતો મુજ ખોળે, પાંખો પંપાળવે થતો રાત્ર,
તેને કલાપ ઢૂંટતાં મોકલી દેજો મુજ ભણી પ્રિયમાત્ર. ૧૪૯

તાપસી.

બહુ મારૂં, મોકલીશ.

ઉર્વશી.

ભગવતી ! હું પાદવંદન કરુંછું.

રાજા.

પૂજ્યા હું પ્રણામ કરુંછું.

તાપસી.

સર્વેનું કલ્યાણ થાઓ.

[એમ કહી ભયદે.

રાજા.

સુંદરી !

(ગીતિ.)

તારા સુ પુત્રથી હું, સુતવાનોમાં મેઝ થયો આજ,
પોલોમીથી થયલા ન્યંતથી ન્યમ થયો અમરરાજ. ૧૫૦

વિક્રમક.

ભવતુ, પણ આવા પ્રસંગે રાણી સહિષ્ણની આંખમાં આંસુ કેમ આવ્યાં.

* શાકુન્તલ નાટકના ૩૫૨ માં શ્લોકમાં કશ્યપ ઋષિએ શકુન્તલાને આશીર્વાદ દીધો છે તેનો ભાવાર્થ પણ આવો જ છે.

રાજા.

(હરિગીત.)

હે સુંદરી! મુજ વંશ ટકવા કેરી પ્રાપ્તિ થઈ મને
તેથી હું આનંદિત થયો, પણ અશુ વેહેછે ક્યમ તને ?
ગુજ પુષ્ટ સ્તતની ઉપર અશુ બિદુ જે ગગડી પડે,
તે મોતીની માળા તણી રચનાની પુનરોક્તી કરે. ૧૫૧

ઉર્વશી.

માંભળિયે મહારાજ. પ્રથમ તો પુત્રને જોઈને ઉપજેલા આનંદવડે
આનંદિત થઈ, પણ હવણાં ઈન્દ્રનું નામ અંભાસ્યું તેથી મારા તદ્દયમાં,
ઈન્દ્રે કરેલી અવધિ નું સ્મરણ થયું.

રાજા.

તે છે.

ઉર્વશી.

માંભળિયે મહારાજ ! પૂર્વે મહારાજને માઈ મિત્ર ચોરી લીધું હતું
તેવામાં ગુરના શાપને લીધે મૂઠ બની ગઈ હતી એટલે ઈન્દ્રે અવધિ
બાંધીને આચા કરી—

રાજા.

કેહે, શી આચા કરી ?

ઉર્વશી.

ઈન્દ્ર બોલ્યા કે, “ જ્યારે મારો પ્રિય મિત્ર રાજા પિં તારાથી ઉત્પન્ન થય-
લા પુત્રનું મુખ જુવે ત્યારે તારે મારી પાસે આવવું ” આ કારણને લીધે
મહારાજનો વિયોગ થવાની બીકથી વધારે વાર સંગમ રહે એટલા મા-
ટે, બજવાન વ્યવનકુષિના આશ્રમમાં મારા પુત્રને આર્થ સત્યવતીને
સ્વાધીનમાં કસ્યો, પણ તે પિતાની આરાધના કરવાને યોગ્ય થયો એવું
ધારીને આ દીર્ઘાયુ પાછો મોખ્યો, હવે મારે મહારાજનો સમાગમ શી
રીતે રહેશે ?

[રાજા મૂછાં પામે છે.

સર્વે.

મહારાજ, ખંમા, ખંમા સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ.

કંચુકી.

ખંમા, મહારાજ,

વિદૂષક.

અરેરે, બહુજ ખોટું થયું.

રાજા.

[સાવધ થઈને.

સુખમાં દૈવ દેવો પ્રતિબંધ કરેછે.

(ચોપાયા છંદ અથવા મરાઠી ચાલની સાખી.)

પુત્રલાભથી હું પોતે જે આશ્વાસન પામેલો,

તેને તો ઓ કૃશોદરી^૧ ! આ તારો વિયોગ વેલો !

જગવૃષ્ટિથી તાપ વેદના તરૂની ભાગે ભારી,

પછી વીજળી પડે શીરપર, એવી ગતિ થઈ મારી. ૧૫૨

વિદૂષક.

આનો પરિણામ નહારો થશે એમ મને લાગેછે. માટે ઈન્દ્રનો અનુગ્રહ કરવો.

ઉર્વશી.

અરે હું મંદભાગિની મારી ગઈ, મહારાજના મુમજવામાં એમ આવશે કે નમ્ર પુત્રની પ્રાપ્તિ થયે પોતાનું કામ મિટ્ત થયું એટલે વિયોગ કરવાને તૈયાર થઈ રહીછે.

રાજા.

મુંદરી એમ મા ખોલ.

(ચોપાયા.)

વિરહ સુલભ નહિ, પણ પરવશપણું દે ન થવા મન ભાવ્યું,
કચ્છ માટે ભર્તા ભગવર્નની જેમ નજરમાં આવ્યું;
હું પણ તારા સુતને આજે રાજપાટ સૌ આપી,
મૃગટોળાં ભમતા વન માટે આલીશ રસ્તો કાપી. ૧૫૩

કુમાર.

મહાન જગદને વેહેવાનો ભાર નહાના ઉપર યોજવો તાતને મૈત્ર્ય
નથી.

રાજા.

પુત્ર તું એમ મા ખોલ.

(જૂલણા છંદ.)

ગંધ દ્વિપૈ કલભે તો, હોય કદિ તોય પણ,
અવર ગજને બહુ વશ કરેછે;
મૂર્ખનો શિશુ કદિ હોયછે તોય પણ,
પ્રાણ ધાતક ધણું વિષ ધરેછે;
પૃથ્વીનો અધિપતિ બાળ કદિ હોય પણ,
પૃથ્વીને રક્ષવા કાજ બસ છે;
નિજ તણું કાર્ય શિર આપ બિપાડવા,
ઉમર આધાર નથી ગુણ વશ છે; ૧૫૪

આર્ય તાલવ્ય !

કંચુકી.

મહારાજ આમા.

રાજા.

મારી વતી પર્વત પ્રધાનને જઈને કેહે કે આપુષ્માનને રાત્ર્યાભિ-
ષેક કરવાની સામગ્રી તૈયાર કરો.

[કંચુકી હુખી થઈને બધછે; સર્વેને દુઃખ થાયછે.

પ્રવેશ ૫ મો.

રાજા, ઉર્વશી, નારદ, રાંભા, જે વૈતાલિકો ઈત્યાદિ.

રાજા.

[આકાશ ભણી જેઈને.

અહો આકાશમાં વિજળી કેમ થાય છે વાર ? (કાંઈ સારું જોઈને)
શું ભગવાન, નારદ આવીએ ?

(મંદાક્રાન્તા.)

છે ગોરાચંદનનિકર્ષણી પીળચઢી જટા, ને,
પેચું છે કોટ ઉપનિત તે ચંદ્રકાન્તિ સમાને;
મોતી કર્તી અતિશય રૂઝ અંગતારણ્ય શોભે,
તે જાણે જંગમ સુરતરૂ પૂઠી^૧ સોનેથી^૨ ઓપે. ૧૫૫
અર્ધ કયાં, અર્ધ કયાં ?

ઉર્વશી.

મહારાજ ! આ રહ્યો અર્ધ.

નારદ.

[પ્રવેશ કરીને.

મધ્યમ લોકપાળનો વિજય થાઓ વિજય થાઓ.

રાજા.

ભગવાન હું વંદન કરું છું.

ઉર્વશી.

હું પ્રણામ કરું છું.

નારદ.

દંપતિ કદિ વિયોગી ન થાઓ

^૧ ધરધર. ^૨ ચૂળ કરવાનું સાહિત્ય.

રાજા.

[ઉર્વશીને ઇાનું.

શું એમ થાય વારં ? (પ્રકાશ) આ ઉર્વશીનો પુત્ર આપને પ્રણામ કરેછે.

નારદ.

એ આયુષ્માન થાઓ.

રાજા.

આ આમન ઉપર બિરાજિયેછું.

[સર્વે બેસે.

રાજા.

[વિજય સહિત.

આપ શા કામે કૃપા કરી પધાસ્યા છો ?

નારદ.

રાજન ! મહેદ્રનો સંદેશો સાંભળ.

રાજા.

હું એક ચિત્તે સાંભળુંછું.

નારદ.

પોતાના પ્રભાવવડે સર્વે વાત જાણીલેનાર ઈન્દ્રે જાણ્યું કે તું અર-
ણ્યમાં જવાનો વિચાર કરેછે, તેથી આસા કરેછે કે,—

રાજા.

શી આસા કરેછે ?

નારદ.

ત્રેલોક્ય દર્શિઓએ એવું કહ્યું છે કે, સુર અને અસુરોને આગળ
પુરુષ થશે ને તું તો પુરુષમાં ઈન્દ્રને આશ્રય આપનાર છે માટે તારે સસ્ર

છોડવાં નહિ. આ ઉર્વશી તારું આયુષ્ય પોહોંચે ત્યાં સુધી તારી પા-
સેજ રહેશે.

ઉર્વશી.

આ તો આશ્ચર્યની વાત. જાણે મારા ત્વદયમાંથી આખું સાલ કા-
હાડી નાંખ્યું.

રાજા.

પરમેશ્વરે પરમ કૃપા કરી.

નારદ.

યોગ્યજ

(ગીતિ.)

ઈન્દ્ર કરે કૃત તારું, તારે થવું સાથ કામમાં એને,

સૂર્ય વધારે અગ્નિ, અગ્નિ વધારે સ્વતેજથી તેને. ૧૫૬

(આકાશ ભણી જોઈને) રંભા ! મંત્ર પ્રાશન કરેલો અભિષેક આ
કુમારને સાર લાવ્ય.

રંભા.

[પ્રવેશ કરીને

અભિષેકની સામગ્રી આ રહી.

નારદ.

આયુષ્માનને ધર્માસન ઉપર બેસાડ્ય.

[રંભા તેમ કરેછે.

નારદ.

કલ્યાણ મસ્તુ.

રાજા.

વંશવૃદ્ધિ કરનાર હો.

ઉર્વશી.

તારા પિતાની ઈચ્છા પ્રમાણે હો.

[નેપથ્યમાં બે વેતાલિક.]

પેહલો.

(કાવ્ય અથવા રોલાવત.)

પ્રહ્લદેવથી અત્રિ, અત્રિથી સંદ્ર નિપજ્યા,
 સંદ્ર થકી બુધ થયા, બુધથી દેવ ઉપજ્યા,
 ત્યમ તું પિતાસમાન, લોકપ્રિય ગુણ ભસ્વાછે,
 શ્રેષ્ઠ વંશમાં સર્વ પૂર્ણ આશીષ કસ્યા છે. ૧૫૭

(સર્વેયો એકત્રીસો.)

રાજલક્ષ્મિ આ પ્રથમ રહી'તી, તુલ્યપિતાને અતિશય આર્થ,
 હવે, અવ્યાકુલ ધૈર્યવાન, ને સ્થિતિમાન સાથે વેંઆઇ,
 રાજલક્ષ્મિ એવી એ પ્રથમજ કરતાં શોભે બહુ અધિક,
 ન્યમ ગંગા હિમાચલમાં ને સસુદ્રમાં શોભે છે ઠીક. ૧૫૮

રંભા.

સખી, બહુ મારું થયું, પુત્રની સુવરાજ શોભા જોવાઈ અને પતિનો
 વિયોગ થયો નહિ.

ઉર્વશી.

આપણો આનંદ સમાનજ છે. (કુમારને હાથે ઝાલીને) પુત્ર, વડીલ
 માને વંદન કસ્ય.

રાજ.

ઉભો રહે, આપણુ સર્વે તેની પાસે જઈયે.

નારદ.

(ગીતિ.)

યૌવનરાજત્રી તુજ તનુ આયુષની સ્મરાવી દે એ તો,
 કાર્તિકસ્વામીને કીધે, ઈન્દ્રે સેનાપતિ સમય તે તો. ૧૫૯

રાજા.

ઈન્દ્રે મારા ઉપર ભારે કૃપા કરી.

નારદ.

અહો રાજન ! ઈન્દ્ર હજી તારે ભલું કરે એવું ખીજી કાંઈ છે ?

રાજા.

જો ભગવાન ઈન્દ્રની પ્રસન્નતા હોય તો હજી ભલું કરવાનું છે.

(ગીતિ.)

અન્યો.અન્ય વિરોધી, દુર્લભ એકામયં બનવો, ટેકે

તે માધુ હિત સાર, સરસ્વતિ ઓ મળો સ્થળે એકે. ૧૬૦

વળી—

સર્વે સંકટ તરજો, સારં સર્વે તણું ઘણું થાજો,

મૌની ઈચ્છા ફળજો, સર્વે સર્વ સ્થળે સુખી થાજો. ૧૬૧

(એમ કહી સર્વ બચે.)

પંચમ અંક સમાપ્ત:

૧ એક ઠેકાણે એકઠું થવું. ૨ લક્ષ્મી.

विक्रमोर्वशी चोटक समाप्त.

વિક્રમોર્વશીનું પરિશિષ્ટ.

(ક) ત્રોટક.

સાહિત્ય દર્પણમાં લખ્યા પ્રમાણે એ જાતિની રચના કેહેવાયછે. એક દૃશ્ય અને ળીજી શ્રાવ્ય. દૃશ્ય માં સર્વ જાતિનાં નાટક આવી જાયછે, અને શ્રાવ્ય માં સર્વ જાતિનાં કાવ્યનો સમાવેશ થાયછે. દૃશ્યના રૂપક અને ઉપરૂપક એવા બેદછે. તેમાં રૂપકના ૧૦ બેદ છે તે નીચે પ્રમાણે.

નાટક મય પ્રકરણં જાણ વ્યાયોગ સમવકાર ઢિમા:

ઈહામૃગાઙ્ગ વીથ્યઃ પ્રહસન મિતિ રૂપકાણિ દશ.

૧ નાટક. ૨ પ્રકરણ. ૩ ભાણ. ૪ વ્યાયોગ. ૫ સમવકાર, ૬ ડિમ. ૭ ઈહા-મૃગ. ૮ અંક. ૯ વીથી. ૧૦ પ્રહસન. એ પ્રમાણે ૧૦ જાતનાં મહાનાટક કેહેવાયછે. ઉપરૂપકના બેદ ૧૮ છે તે નીચે પ્રમાણે.

નાટિકા ત્રોટકં ગોષ્ઠી, સદૃકં નાટ્ય રાસકં

પ્રસ્થાનોલ્લાપ્ય કાવ્યાનિ પ્રેક્ષ્યં રાસકં તથા:

સંલાપકં શ્રીગદિતં શિલ્પકં ચ વિલાસિકા

દુર્મ્મલ્લિકા પ્રકરણી હૃદીશો જાણિકેતિ ચ.

૧ નાટિકા. ૨ ત્રોટક. ૩ ગોષ્ઠી. ૪ સદૃક. ૫ નાટ્ય રાસક ૬ પ્રસ્થાન. ૭ ઉલ્લાખ. ૮ કાવ્ય. ૯ પ્રેક્ષ્ય. ૧૦ રાસક. ૧૧ સંલાપક. ૧૨ શ્રીગદિત. ૧૩ શિલ્પક. ૧૪ વિલાસિકા. ૧૫ દુર્મ્મલ્લિકા. ૧૬ પ્રકરણી. ૧૭ હૃદીય. ૧૮ ભાણિકા. એ પ્રમાણે દૃશ્યનો બેદ ઉપરૂપક અને ઉપરૂપકનો બેદ ત્રોટક છે તેની રચનાનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે,—

સપ્તાષ્ટનવ પંચાઙ્ગં દિવ્ય માનુષ સંશ્રયં

ત્રોટકં નામ તત્પ્રાદુઃ પ્રત્યંકં સવિદૂષકં.

ત્રોટકમાં પાંચ, સાત, આઠ, કે પછી નવ એટલે અંક હોય; દેવતાઈ મનુષ્યો પાત્રમાં સામેલ થાય; અને દરેક અંકમાં વિદૂષક આવે.

કૈશિકી, માત્યતી, આરભટ્ટી અને ભારતી એવી ચાર પ્રકારની દૃશ્ય માં વૃત્તિઓ આવેછે. તેમાં શૃંગારરસમાં કૈશિકી વૃત્તિ આવે. તે પ્રમાણે ત્રોટકમાં શૃંગાર રસ પ્રાધાન્યપણે કૈશિકી વૃત્તિ આવવી જોઈયે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે,—

યા શ્લક્ષ્ણ નેપથ્ય વિશેષ ચિત્રા, સ્ત્રી સંકુલા પુષ્કલ નૃત્ય ગીતા
કામોપ ભોગ પ્રજવોપચારા સા કૈશિકી ચારુ વિલાસ યુક્તા.

સ્ત્રીયો યુક્ત પાત્ર વર્ગ હોવો જોઈયે; પુષ્કળ નૃત્ય ગીત જોઈયે; અને કામ ઉત્પન્ન કરનારાં માહિત્ય જોઈયે. એટલાં વાનાં જ્યાં હોય તે વિલાસયુક્ત સુંદર કૈશિકી વૃત્તિ દેહેવાય.

ઉપરની વ્યાખ્યાપ્રમાણે વિક્રમોર્વશીમાં પાંચ અંક છે. પાત્રવર્ગમાં, મનુષ્યો માથે દેવતાઈ જનોનું મિશ્રપણું છે. અંકે અંકે વિદૂષક છે. કદાપિ એવા અંકમાં, ચાલતો આવેલો વિદૂષક નથી તો શું થયું; પણ રાજા, વિદૂષક રૂપે પોતે તેને સ્થાને થયલોછે. કૈશિકી વૃત્તિ આવીછે અને શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્યપણું છે. માટે વિક્રમોર્વશી, ત્રોટકને નામે ઓળખાયછે.

(સ) નરનારાયણ.

ધર્મ ઋષિને દક્ષપ્રજાપતિની ૧૦ કન્યા દીધી હતી તેમાં એક મૂર્તિ કરીને હતી તેને પેટે નર અને નારાયણ જોડવા પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. આત્મા અથવા જીવનો અવતાર નર, અને પરમાત્મા અથવા શિવનો અવતાર નારાયણ દેહેવાયછે. તેઓ જન્મથીજ જ્ઞાનવાન હતા તેથી કોઈની પાસેથી જ્ઞાન પામ્યાવિના તરતજ બદ્ધિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા છે તે અદ્યાપિ મુધી તપ કર્યાં કરેછે. હાલમાં ચેતવારાહ કલ્પ ચાલેછે તે પૂર્ણ થશે ત્યારે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ પૂરો થશે; અને તેને અંત્યે ત્રણે લોકનો નાશ થશે, ત્યારે નરનારાયણની તપશ્ચર્યાનો પણ અંત આવશે. હાલમાં બદ્ધિકાશ્રમમાં નરનારાયણની મૂર્તિઓ છે તે કલિયુગમાં ખીજા મર્ચ દેવ જેમ પથ્થરના થઈ ગયા છે તેજરીતે તેઓ પણ પાષાણરૂપ બની

ગયેલા છે તે છે. નરનારાયણ તે જગ્યા છોડીને ખીલ્લે કોઈ ઠેકાણે ગયેલા નથી તેથી તેજ મૂર્તિયો રૂપ તેઓ થઈ ગયેલાછે એવું માનવામાં આવેછે. અને ખીલ્લે ઠેકાણે તેમની મૂર્તિઓ ખેસારવામાં આવી છે તે અસલ નથી. નારાયણ ઋષિનું બલવાન તપ જોઈને ઈંદ્રને ખીક લાગી કે એ મારું ઈંદ્રાસન લઈ લેશે; પછી તેણે તપ ભંગ કરાવા, કામ, વસંત અને અપ્સરાઓ મોકલી. ઋષિ તેમનો ભાવાર્થ સમજી ગયા અને તેમને પોતાની પાસે બોલાવીને આદર સત્કાર કર્યો. પછી એક પૂલ પોતાની ઉંચે એટલે જાંઘ ઉપર મૂકીને તેમાંથી સ્ત્રી પેદા કરી; તેનું રૂપ જોઈને ઈંદ્રની અપ્સરાઓ પણ લજવાઈ ગઈ. તે ઉંચેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ માટે ઉર્વશી કેહેવાઈ. તેને પછી ઈંદ્રને આપી તે ઉપરથી તેમનો મહિમા ઈંદ્રના જાણવામાં આવ્યો. નર અને નારાયણ સદાય સાથેજ હોયછે. તેઓના અંશથી અર્જુન અને કૃષ્ણનો અવતાર થયો.

(ગ) કુબેર, કૈલાસનાથ.

બ્રહ્માના, પુલસ્ત્ય, તેના વિશ્વવા, અને તેના પુત્ર કુબેર, તેની માનું નામ ઈડવિડા કરીને હતું તે તૃણભિંદુ રાજની કન્યા થતી હતી. તે વિના તેના પિતાને ખીજી સ્ત્રી કેશની કરીને માલ્યમાન રાક્ષસની કન્યા હતી તેને પેટ રાવણ, કુંભકરણ, વિભિષણ, એ પુત્ર, તથા શૂરપણખા, અને ત્રિજટા એ બે પુત્રીયો હતી. કુબેરે દસ હજાર વર્ષ સુધી હિમાચળ ઉપર તપ કર્યું તેથી બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈને તેને પુષ્પક વિમાન આપ્યું, ત્રિલોકમાં નવનિધિ અને અષ્ટસિદ્ધિ છે તેનો ભંડારી કર્યો. તથા લંકાનું રાજ્ય આપ્યું. પ્રથમ માલી, સુમાલી, અને માલ્યમાન ત્રણ રાક્ષસ લંકામાં રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ દેવને બહુ કનડતા હતા, તેથી વિષ્ણુએ તેમના ઉપર ઝડાઈ કરી, તેમાં બે ભાઈ માર્યા ગયા ને ત્રીજો માલ્યમાન પાતાળમાં જતો રહ્યો. એટલે પછી લંકા ઉજડ પડી ગઈ હતી, પછી ત્યાં કુબેર રાજ્ય કરવા લાગ્યા એટલે કેટલેક દિવસે માલ્યમાન પૃથ્વી ઉપર આવ્યો અને પોતાની જગ્યાએ કુબેરને રાજ્ય કરતો જોઈને ઈર્ષા આવી તેથી તેના પિ-

તે વિશ્વનાથી કુબેર જેવો પ્રતાપવાન પુત્ર થશે એવું વિચારી પોતાની કન્યા તેને દીધી. પછી તેને ત્રણ પુત્ર થયા તેઓને તેમની માએ ઉશ્કેર્યા કે તમારા ઓરમાઈ ભાઈને આવી સમૃદ્ધિને તમે ભીખારી રહ્યા. પછી તેઓ ઉશ્કેરાઈને તપ કરવા ગયા, ત્યાં દશ હજાર વર્ષ તપ કર્યું; તેથી શ્રદ્ધાદેવ પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમની પાસે અમરત્વ માગ્યું પણ માન્યું નહિ ત્યારે એવો વર માગ્યો કે મને આટલાજણ પાસેથી અભય પણ આપો તમાં મનુષ્ય અને વાનર એ તો રાક્ષસનું ભક્ષ તેથી તેમની અવગણના કરીને તેમનાથી અભયપણું માગ્યું નહિ. બ્રહ્માએ તે પ્રમાણે વર આપ્યો. પછી કુબેર પાસેથી વિમાન ઈત્યાદિ ખુંચાવી લઈને તેમને કાઢાડી મૂક્યા એટલે કૈલાસ પર્વત ઉપર અલકાપુરી છે ત્યાં યક્ષ જાતિ ઉપર હજી સુધી રાજ્ય કરે છે. તેને બાગ છે તેનું નામ ચૈત્રરથ.

(વ) દેવ, દૈત્ય, દાનવ, અસુર, સુર

કશ્યપ ઋષિને તેર સ્ત્રીઓ હતી તેમાં એક દિતી, બીજી અદિતિ, અને ત્રીજી દનુ. દક્ષપ્રજાપતિને ૬૦ છોકરિયો હતી તેમાંથી તેર કશ્યપ ઋષિને દીધી હતી, તેમાં દિતીને પેટ જે છોકરા થયા તે દૈત્ય કેહેવાયા અને દનુને થયા તે દાનવ કેહેવાયા. અદિતિ એક હતી તે માનીતી હતી તેને પુત્ર થયા તે દેવ કેહેવાયા. આગળ જતાં તેઓને કળિયો થયા લાગ્યો, તેમાં દૈત્ય માસ્યા જય તેમને તેમના ગુરુ શુક્રાચાર્ય મજબૂત કરે, ને દેવતામાંથી માસ્યા જય ત્યારે મજબૂત કરનાર કોઈ મળે નહિ, તેથી સર્વ દેવ એકઠા થઈને વિષ્ણુ પાસે ગયા, ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે આખી પૃથ્વી ઉપરની વનસ્પતિ એકઠી કરીને તે ક્ષીર સમુદ્રમાં નાંખો, ને મંદર પર્વતનો વાંસ કરો, તથા વાસુકી નાગનું નેતરું કરી મંથન કરો એટલે તેમાંથી અમૃત નીકળશે; પણ આ કામ તમારા એકલાથી થવાનું નથી માટે દૈત્યોને મંથનમાંથી જે નીકળે તેમાંથી અર્ધું આપવું કબુલ કરીને આશ્રયે બોલાવજો. દેવોએ તે પ્રમાણે કર્યું ને મંથન કરતાં જે નીકળ્યું હતું તે વેદોંચી લેવાનો સમય આવ્યો એટલે અમૃત લઈને દૈત્ય નાશી જવા લાગ્યા, ને દેવોનો કાંઈ

ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે વિષ્ણુએ મોહનીનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને સર્વ દે-
તોને મોહ પમાડ્યો. પછી મારામારીમાંથી મુક્ત થવા દેતો મોહની
પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે આ અમૃતનો કળશ લઈ અમને સર્વેને
વેહેતી આપો. મોહનિયે દેવ અને દૈત્ય સર્વેને એક હાર ખેસાડ્યા ને દેવોને
અમૃત વેહેતી આપ્યું, પછી મોહની સ્વરૂપ તણને વિષ્ણુએ પોતાનું અરૂ-
રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે દૈત્યોએ જાણ્યું કે આપણુ ઠગાયા. તોપણ દેવોની
સાથે તેઓ મારામારી કરવા લાગ્યા, તથાપિ દેવ અમૃત પીવાથી અમર
થયા હતા તેથી દૈત્ય છેવટે હારીને પાતાળમાં જતા રહ્યા. અને ત્યારે
લાગ આવે ત્યારે દેવોને ઉપદ્રવ્ય કરવાને પાછા આવવા લાગ્યા— દેવ-
સુર કહેવાયા અને દૈત્ય અસુર કહેવાયા તેનું કારણ વાંરણીની ટીપમાં
જોવું.

(ક) અપ્સરા, દેવાંગના.

દેવતાઓના મનમાં એવી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે, આપણે અજર,
અમર રહિયે એવો ઉપાય કાંઈ યોજવો. પછી ક્ષીર સમુદ્રમાં નાના પ્રકા-
રની વનસ્પતિ આણીને નાંખી અને તેનું મંથન કરતાં તેમાંથી જે તત્વ
નીકળે તે આપું એમ ધાર્યું. પછી મંથન કરતાં તેમાંથી વિષ નીકળ્યું.
એટલે વિષ્ણુએ શિવને કહ્યું કે સર્વે દેવમાં તમે એટલો મોટો પહેલો
ભાગ તમે લ્યો. પછી મહાદેવ તે પી ગયા. પછી મંથન કરતાં કરતાં એક
હજાર વર્ષ થઈ ગયાં ત્યારે ધનવંતરી વૈદ્ય અતે અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈ.

અપ્સુ નિર્મ્મથના દેવ, રસાત્તસ્માદરસ્ત્રિયઃ

ઉત્પેતુર્મનુજ શ્રેષ્ઠ તસ્માદપ્સરસોઽબ્રવન્

ષષ્ઠિઃ કોદ્યો ભવંતાસાં, અપ્સરાણાં સુવર્ચસાં

દિવ્યાનાં દિવ્ય રૂપાણાં, દિવ્યાભરણ વાસસાં

રૂપ ચૌવન માધુર્ય, ગુણાઢ્યાનાં રઘૂત્તમ

અસંખ્યે ચાં બ્રહ્મવુશ્ચ યાસ્તાસાં પરિચારિકાઃ

જ્ઞાતાઃ સ્મ પ્રતિગૃહ્ણન્તિ, સર્વેતે દેવ દાનવાઃ

અપ્રતિગ્રહણા ત્તાશ્ચ સર્વાઃ સાધારણી કૃતાઃ

વિશ્વામિત્ર રામચંદ્રને કેહેછે કે હે મનુષ્ય મધ્યે એષ્ટ ૧૨૪ નીકળ્યો તેમાંથી પાણી મંથન કરતાં વર સ્ત્રિયો (ઉત્તમ સ્ત્રિયો) ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી તેઓ આશ્ચર્ય કેહેવાઈ. તેઓ ૬૦ કોટિ નીકળી, તે બહુ તેજસ્વી, દિવ્યા એટલે સ્વર્ગમાં રહેવાને યોગ્ય, ને દિવ્ય રૂપવાન હતી. તેમના અલંકાર અને વસ્ત્ર પણ દિવ્ય હતાં. હે રમૂત્તમ ! ૩૫, યૌવન, અને માધુર્ય એ ત્રણ ગુણથી તેઓ સંપન્ન હતી, તેમની સાથે દાસિયો પણ બહુ ઉત્પન્ન થઈ. દેવ તથા દાનવમાંથી કોઈયે તેનો સ્વિકાર કસ્યો નહિ તેથી તેઓ સ્વર્ગમાં રહેનારા સર્વેની સ્ત્રિયો થઈ રહી. સ્કંધ પુરાણના કાશી ખંડમાં તેઓની એકંદર ઉત્પત્તિ ત્રણ કરોડ પચાસ લાખ લખેલી છે, તેમાં ૧૦૬૦ મુખ્ય ગણાય છે; અને ઘણું કરીને પ્રસિદ્ધ તો મેનકા, રંભા, નિલોત્તમા, મૃતાન્ધી, અલંબ્રુષા છે.

(ચ) પુરૂરવ.

પુરૂરવ વિષેની કથા મત્સ્ય પુરાણ અને ભાગવતમાં છે તે નાટકની વસ્તુ સાથે મળતી આવેછે.

પ્રતિજ્ઞાન નગરના રાજા વૈવસ્વતમનુને દશ પુત્ર હતા તોપણ વધારે પુત્રની આશા થઈ તેથી પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠ ઋષિને યાગ કરવાને કહ્યું. પણ રાણીની ઇચ્છા એવી હતી કે પુત્ર તો જોઈયે તેટલા છે, હવે એક પુત્રીની ગરજ છે, માટે યાગમાં પુત્રીનો પ્રેષ (સંકલ્પ) કરજો. ઋષિએ તે પ્રમાણે કસ્યું તેથી કન્યાનો ગર્ભ રહીને ઈલા નામે કન્યા અવતરી. રાજાને તે વાત રસી નહિ ને ગુરુને પૂછ્યું કે આમ કેમ થયું?. ગુરુએ સર્વ વર્તમાન કહી દીધાં; પણ રાજા તો આગ્રહ ધરીને કેહેવા લાગ્યો કે મારે પુત્રીનો ખપ નથી. વસિષ્ઠે કહ્યું કે જો એવી ઇચ્છા હોય તો મહાદેવની આરાધના કરો. રાજાએ તેમ કસ્યું તેથી પુત્રીનો પુત્ર થઈ ગયો ને તેનું

નામ સુદુન્ન પાડ્યું. આગળ જતાં સુદુન્નને રાજ્ય મળ્યા પછી પોતાના પ્રધાન મંડલ સહિત હિમાલય પર્વત ઉપર ફરતો ફરતો હિમાવનમાં જઈ પોહોંચ્યો. ઉમા અથવા પાર્વતી મહાદેવની સ્ત્રી થાય તેણે પોતાના વનની સીમા બાંધીને એમ ઠરાવ્યું હતું કે મારા વનમાં જ કોઈ પુરુષ પ્રવેશ કરશે તે સ્ત્રીરૂપ થઈ જશે. આ શાપ પ્રમાણે સુદુન્ન તથા તેના પ્રધાન સ્ત્રીરૂપ બની ગયા. ઈલાનો સુદુન્ન થઈ ગયો હતો તે હવે સુદુન્નની ઈલા થઈ ગઈ. તે પછી ફરતી ફરતી એક તલાવ આગળ જઈ પોહોંચી. ત્યાં ઋધ તપ કરતો હતો તે તેને જોઈને મોહિત થઈ ગયો, અને તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યું, તેથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ પુરુરવ પાડ્યું. આગળ કેટલેક દિવસે ઈલાને સ્ત્રી રૂપનો અભાવ થવા લાગ્યો તથી તેના ગુરુ વસિષ્ઠની સાહાયતાથી મહાદેવની આરાધના કરતાં તેમણે પોતાના તરફથી ક્ષમાકરી એમ ઠરાવ્યું કે મારા ભણીથી એક મહિનો તું પુરુષ થઈશ અને પાર્વતીના શાપને લીધે એક મહિનો સ્ત્રી રહીશ, એ પ્રમાણે અનુક્રમે આલ્યાં કરશે. આ પ્રમાણે થયા પછી પોતાનું પ્રતિજ્ઞાનનું રાજ્ય પુરુરવને સ્વાધીન કરીને પોતે તપશ્ચર્યા કરવાને આલતી થઈ.

પુરુરવે એક સો અશ્વમેધ કસ્યા હતા. સર્વ લોકોમાં તે પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. હિમાલય પર્વતના શિખર ઉપર વિષ્ણુની આરાધના કરતો તથી તે આખી પૃથ્વીનો રાજા થયો. તેણે કેશી અને બીજા હજારો દૈત્યોનો પરાભવ કસ્યો હતો.

તેના દરબારમાં ધર્મ, અર્થ, અને કામ આવી રજુ થયા. રાજાએ તેઓનો સત્કાર કસ્યો, પણ ત્રણેમાં ધર્મને વધારે માન આપ્યું તથી અર્થ અને કામને બહુ માહું લાગ્યું. અર્થે તેને એવો શાપ દીધો કે લોભથી તારો નાશ થશે. અને કામે કહ્યું કે તારી પ્રિયાસાથે તારો વિયોગ થશે. તે પ્રમાણે હિમાલયના ગંધમાદન પર્વત ઉપરના કુમાર વનમાં તેને તેની પ્રિયાનો વિયોગ થયો. પણ ધર્મ કહ્યું કે, ચિરકાળ સુધી ધર્મ વૃત્તિએ

તાં જિવતર આલશે. સૂર્ય, ચંદ્ર તપતા સુધી તારા વંશની શક્તિ થતી આલશે અને પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે. આ પ્રમાણે ત્રણે જણ ત્રણવાનાં કહીને અલોપ થઈ ગયા.

પુરૂરવ પ્રતિદિન ઈન્દ્રની પાસે જતો. એક સમયે સૂર્ય દક્ષિણ દિશા ભણી ગમન કરતો હતો તેની સાથે જતાં, ચિત્રલેખા અને ઉર્વશી એ એ અપ્સરાઓને કેશી દૈત્ય લઈ જતો તેના જોવામાં આવ્યો, એટલે રાજાએ તેના ઉપર ચડાઈ કરી, અને વાયુ અસ્થવડે દૈત્યનો નાશ કરીને અપ્સરાઓ છોડાવી, તથા ઈન્દ્રને દૈત્યોના ભયમાંથી મુક્ત કર્યો. આ પરાક્રમને લીધે ઈન્દ્રે પોતાની મિત્રતા વધારી અને તેને વધારે શક્તિ આપીને મહિમાવંત કર્યો.

એક સમયે ભરત મુનિનું બનાવેલું લક્ષ્મીસ્વયંવર નામનું નાટક ઈન્દ્રની સભામાં થતું હતું તે વેળાએ તેણે પુરૂરવને જોવાને બોલાવ્યો હતો; તેમાં મેનકા, રંભા અને ઉર્વશિયે વેષ લીધા હતા. ઉર્વશી લક્ષ્મી થઈ હતી તે પુરૂરવને જોઈને મોહિત થઈ ગઈ, ને કાંઈને બદલે કાંઈ બોલવા લાગી, તેથી ભરત મુનિનો તેના ઉપર ક્રોધ થયો, અને શાપ દીધો કે પૃથ્વી ઉપર તારો અને રાજાનો વિયોગ થશે અને પંચાવન વર્ષ સુધી તું વેલ થઈને રહીશ. પછી ઉર્વશિયે રાજાને પોતાનો પતિ કર્યો ને તેની સાથે રહી. શાપની મુદત થઈ રહ્યા પછી રાજાને તેનાથી આઠ છોકરા થયા. ૧ આયુષ, ૨ દૃઢાયુ, ૩ અસ્વાયુ, ૪ ધનાયુ, ૫ ધૃતિમાન, ૬ વસુ, ૭ દિવિજાત, ૮ સત્યાયુ.

(છ) ઈન્દ્ર, મહેન્દ્ર, સુરપતિ, અમરરાજ ઇત્યાદિ.

દેવતાઓનો રાજા તે ત્રિલોકપતિ એટલે સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળનો ધણી કેહેવાયછે. સર્વ મળીને સાત લોક છે. પાતાળ, મૃત્યુ, સ્વર્ગ, મહર, જન, અને તપ. તેમાંથી જેની જેવી યોગ્યતા અને પુણ્ય તે પ્રમાણે તે, ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે તે લોકમાં જાયછે. સૌ અંશમેધ કરે

અથવા તેના જોડણી જે પુણ્ય કરે તેનો અધિકાર ઈંદ્ર થવાનો થાયછે. જુદાં જુદાં કારણ ઉપરથી ઈંદ્રનાં જુદાં જુદાં નામ પડેલાં છે. ઈંદ્રપદ મેળવવા સો યમ કરવા ઉપરથી તેનું નામ શતક્રતુ, શતમખ, અથવા શતમન્યુ, કહેવાયછે. ગૌતમ ઋષિએ તેને એક હજાર શાપદઈ તેના અંગ પર નિશાનિયો કરી તેટલી તેની આંખો થઈ ગઈ માટે તે 'સહ-સ્નાક્ષ' કહેવાયો.

પોતાના જેવો કોઈ બળિયો (પુણ્યમાં) થઈને પોતાનું ઈન્દ્રાસન છી-નાવી લે નહિ એટલા માટે સદાય ઇન્દ્રે યુક્તિયો કરેલી છે. જેમકે, વિશ્વા-મિત્રે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી તેનો ભંગ કરવાને સારૂં તેણે મેનકા અપ્સરા મોકલીને લલચાવી દીધો અને તેના સંભોગનું કૃત્ય શકુન્તલા થઈ. તેમજ, નરનારાયણની ઠીપમાં લખ્યા પ્રમાણે તેને લલચાવાને પણ અ-પ્સરાઓ મોકલી.

એક મન્વંતર થાય ત્યારે ઈંદ્રાસન ઉપર જે ઈંદ્ર હોય તેને બદલે ખીજો હકદાર ઈંદ્ર થાય પણ તેની ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રહે.

કૃત અથવા સત્યયુગ. ૧૭,૨૮,૦૦૦

ત્રેતા „ ૧૨,૯૬,૦૦૦

દ્વાપર „ ૮,૬૪,૦૦૦

કલિ. „ ૪,૩૨,૦૦૦

૪૩,૨૦,૦૦૦

આરે યુગ મળીને જોડેલાં વર્ષ થયાં છે તેવી ૭૨ ચોકડી જાય ત્યારે એક મન્વંતર થાયછે. એટલે ૧ મનુ, ૨ તેનો પુત્ર. ૩ સપ્ત ઋષિ. ૪ ભગ-વાનનો અવતાર. ૫ ઈન્દ્ર. અને ૬ દેવ એટલાની બદલી થાયછે. એ પ્ર-માણે બ્રહ્મદેવના માત્ર એક દિવસમાં (તેની ૩૦ ઘડીમાં) ૧૪ મન્વંતર થાયછે. બ્રહ્મદેવને આજ સુધી થયાંને તેનાં ૫આસ વર્ષ થયાંછે. એટલે ૪૩ લાખ ૨૦ હજારની એક ચોકડી કહેવાય છે તેજ બ્રહ્મનો એક દિવ-સ અને તેવીજ એક ચોકડીની તેની રાત્ર કહેવાય છે અને તેવાજ તેના

૩૬૦ દિવસ તેનું એક વર્ષ ગણાય છે. મહાદેવનો એક દિવસ ચાલે ત્યારે ત્રીલોકનો નાશ થાય છે.

(જ) પાર્વતી, શિવ.

હિમાચળની પુત્રી. મહા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર (મહાદેવ, શિવ, રૂદ્ર ઇત્યાદિ) ને ત્રણ દેવ કહેવાય છે તેમાં મહેશ્વરને વેહેરે પાર્વતી સ્નેહાથી પરણી હતી. મહાદેવ ભૂત, પ્રેત ઇત્યાદિની સેનાની જન લઈ પરણવા ગયા હતા ને અંગે સર્પ વળગાડી દીધા હતા તે જોઈ સર્પને ખીક લાગતી હતી ને પાર્વતીની મા મેનાએ તેને સમજાવી કે આવા વરને પરણીને તું શું સુખ પામીશ માટે આગ્રહ છોડી દે તો તને કોઈ રૂપાળો વર પરણાવીશું પણ પાર્વતિયે પોતાનો આગ્રહ મૂક્યો નહિ અને શિવ વેરે પરણી. તે ગૌરી, દુર્ગા, કાળી, હૈમવતી, ઉમા, ભવાની, મંગળાગૌરી, રૂદ્રાણી, ઇશ્વરી, શિવા, મહામાયા, અંબા ઇત્યાદિ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેને શિવનાથી કાંઈ પ્રજા થઈ નહતી. કાર્તિક સ્વામી શિવના તેજથી ઉપજેલો માટે તે તેનો પુત્ર કહેવાય છે. શિવ એકવાર તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા ત્યારે તેને એકલાં ધરમાં ગમતું નહતું માટે પોતાના અંગમેલથી તેણે ગણપતિ અને ઓખા એવાં બે બાળક ઉપજાવ્યાં હતાં. ડીખળી નારદ મુનિને કળિયો કરાવવો ધણો પ્રિય તેથી તેમણે શિવને જઈને કહ્યું કે તમે તો તપશ્ચર્યા કસ્યા કરો છો ને ઘેર તો બે બાલકની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આવું સાંભળી શિવ કોપાયમાન થઈને આવ્યા અને ધરમાં પાર્વતી નમ્ર સ્નાન કરતાં હતાં તેથી મોખરે ગણપતિને બેસાડ્યો હતો અને મધ્યે ઓખાને બેસારી હતી. મહાદેવ કોપાયમાન થતા ધરમાં ઘુસી જવા લાવ્યા તેમને ગણપતિએ અટકાવ્યા, પણ તેનું માન્યું નહિ, તેથી બન્નેનું યુદ્ધ થયું ને શિવે ગણપતિનું માથું કાપી નાંખ્યું તે સૂર્યના રથમાં જઈને પડ્યું. તે જોઈ ઓખા પણ સંતાઈ ગઈ. સર્વ ખરીવાત ત્યારે પાર્વતીના મુખથી સાંભ-

શી અને તેણે આગ્રહ કર્યો ત્યારે એક હાથી જતો હતો તેનું મસ્તક કાપી લાવીને ગણપતિને ધડે ચોહોડી દીધું.

(ઈ) ગરડ.

વિષ્ણુનું વાહન, અને સર્વ પક્ષિયોનો રાજા. તે ઘણો વેગવાન ગણવામાં આવ્યો છે. એનું મુખ અને પાંખો માત્ર પક્ષીના જેવાં છે, બાકીનો આકાર મનુષ્યના જેવો છે. કબ્યપ ઋષિની સ્ત્રી વિનતાએ એક ઇંડુ મૂક્યું તેમાંથી ગરડની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનો જેવો જન્મ થયો કે તરતજ તેનું અંગ આકાશને અડતા સુધી વધ્યું; તેથી સર્વ પ્રાણીને તેની ખીક લાગવા માંડી; તેની પાંખના પવનથી પર્વતો ઉડવા લાગ્યા; તેની આંખો વીજળીના સરખી દીસવાલાગી; તેના અંગમાંથી તેજનાં કિરણ આપ્યાં તેથી આરે દિશામાં અગ્નિ વ્યાપી ગયો. ગરડની માતા વિનતા અને સર્પનીમાતા કદુ એ બન્નેને સમુદ્ર મૈથુનમાંથી નીકળેલા ઘોડાના રંગ વિષે વિવાદ થયો હતો તે ઉપરથી તે બંને સ્ત્રીયોના વંશજોને. અઘાપિ શત્રુતા આલી જાયછે. પૃથ્વીમાંથી જેટલા સર્પ મળી આવે તેટલા ખાઈ જવાની ગરડે દેવની પાસેથી આજ્ઞા મેળવી હતી. કેટલેક કેકાણે વિષ્ણુની મૂર્તિની સાથે ગરડની મૂર્તિની પૂજા થાયછે. સપ્ત દ્વીપ મહિલો એક કુશ દ્વીપ છે તેમાં ગરડનું રેઠાણ છે.

(જ) ઉર્વશી.

ઉર્વશીની કથા ઘણા પુરાણોમાં છે તેમાં મુખ્ય કરીને વિષ્ણુપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં વધારે લંબાણથી લખેલીછે, તેમાં લખેછેકે તેણે, મિત્ર અને વરુણનો અપરાધ કર્યો એટલે તેઓએ શાપદીધો કે “તું મૃત્યુલોકના માનવીની સ્ત્રી થજે ” આ શાપ ઉપરથી તે પુરુષના ઉપર મોહિત થઈ એટલે સ્વર્ગનું મુખ છોડીને, દિવ્ય જ્ઞાન થતું રહ્યું તેથી પુરુષ પાસે આવી. તે પણ તેને જોઈને મોહિત થયો અને લગ્ન કરવાની વાત કાહાડી ત્યારે ઉર્વશિયે કહ્યું કે તેમ કરતાં તમારે જે સરતો પાળવી પડશે.

ઉર્વશી પાસે જે ઘેટાનાં બચ્ચાં હતાં તે રાજાને આપીને કહ્યું કે, એક સ-
 રતો એ કે આનું તમારે રક્ષણ કરવું અને કોઈ લઈ જાય તથા એનો
 ધાત કંઈ એમ થવા દેવું નહિ. બીજી એકે — તમારે મને નમ્ર શરીર
 દેખા દેવી નહિ. આ બંને સરતો રાજાએ માન્ય કરી એટલે ઉર્વશી તે-
 ની સ્ત્રી થઈને રહી. અને બંને જણ કુબેર ભંડારીની અલકાપુરી પાસેના
 ચિત્રરથ વનમાં એકસઠ વર્ષ સુધી અતિ પ્રેમ અને સુખમાં રહ્યાં. સ્વ-
 ર્ગમાં આટલાં વર્ષ સુધી અખસરા, સિદ્ધ અને ગંધર્વ ઈત્યાદિયોને ઉર્વશી
 વિના ધણું અધરૂં લાગવા માંડ્યું, તેની જગ્યા આસી પડવા લાગી અને
 દિવસ જતા ગયા તેમ તેને સ્વર્ગમાં પાછી આણવાની ઉત્કંઠા તેઓના-
 માં વધવા લાગી; તેથી સર્વેએ એક મત થઈને નિશ્ચય કસ્યો કે ગમે તેમ
 કરીને ઉર્વશીને અહિ તેડી લાવવી. ડરાવ પ્રમાણે ડેટલાક ગંધર્વોને
 મૃત્યુ લોકમાં મોકલ્યા. ઉર્વશીએ રાજા સાથે જે સરતો કરી હતી તે
 તેઓ પોતાના પ્રભાવથી જાણતાજ હતા તેથી તે તોડવાનો ઉપાય કરવા
 સાહે જે ઘેટાંમાંથી એક ઘેટું લઈને નાઠા. ઘેટાના બરાડવાથી ઉર્વશી
 જાગી ઉઠી અને તેને તેનું રક્ષણ કરવા રાજાને ઉશ્કેસ્યો પણ તે પથા-
 રીમાં નમ્ર હતો તેથી ચોરની પછવાડે પડી શક્યો નહિ તેટલી વારમાં-
 તો ગંધર્વો બીજા ઘેટાને લઈને નાઠા તેથી ઉર્વશી બહુજ સંતાપવાત થઈ
 તે જોઈને રાજાથી ખમી શકાયું નહિ, એટલે અંધારામાં ઉર્વશી નમ્ર શ-
 રીર દેખી શકશે નહિ એમ વિચારીને રાજા તેઓની પછવાડે દોડ્યો.
 ગંધર્વોની મતલબ એજ હતી માટે જ્યો રાજા પથારી છોડીને નમ્ર ના
 ઠો કે વીજળી ઉત્પન્ન થઈ. તેનું શરીર ઉર્વશીના જોવામાં આવ્યું એટ-
 લે તેનો અને ઉર્વશીના સંગમનો અંત આવ્યો. અને તે પેલા ગંધ-
 વર્વો સાથે સ્વર્ગમાં જતી રહી. અહિ ઉર્વશી અલોપ થઈ ગઈ એવું પુ-
 રાણના જાણવામાં આવ્યું એટલે એનું કાળજી કૂટકી ગયું અને ઘેલો
 બની જઈને પોતાની પ્રિયાને ઓળવાને ભમવા લાગ્યો. પછી કેટલેક
 વર્ષે ફરતો ફરતો કુરૂ ક્ષેત્રના એક તલાવ પાસે આવી પોહ્યો, ત્યાં કેટ-
 લીક અખસરાઓ જાળક્રિડા કરતી હતી તેમાં ઉર્વશી પણ હતી તેને જો-

છને રાજા તેના બહુ કાલાવાળા કરવા લાગ્યો પણ ઉર્વશિયે એ સારી પેઠે સમજાવીને કહ્યું કે હવે આપણો સંગમ થવાનો નથી. રાજાએ ઘણું કહ્યું ત્યારે તે બોલી કે તમે તમારી રાજધાનીમાં જઈને નિશ્ચિંતપણે રાજ કાર્યભાર ચલાવો, હું પ્રતિ વર્ષે તમારો મેળાપ કરવા આવીશ. ખીજે એકે ઉપાય રહ્યો નહતો તેથી રાજાએ તે વાત માન્ય કરી ને ધરભણી પાછો વાળ્યો. ત્યાર પછી કહ્લાપ્રમાણે ઉર્વશી પ્રતિ વર્ષે તેના સંગમ સારૂં આવવા લાગી, તેનાથી રાજાને છ પુત્ર થયા, આયુષ, ધિમાન, અમાવસુ, વિશ્વાવસુ, સત્યાયુ, અને સુતાયુ, પછી આ છોકરાઓથી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ ચાલી. ઉર્વશીની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તેને માટે નરનારાયણની (સ) ટીપ જુવો.

(ટ) ચંદ્ર અને રોહિણી; વિશાખા, નક્ષત્ર રાજ.

બ્રહ્મદેવના અત્રિ ને અત્રિનો ચંદ્ર. એણે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો તે દક્ષ પ્રજાપતિની વિશાખા ઈત્યાદિ ૨૭ કન્યાઓ વેરે પરણ્યો હતો. તેઓનો ચંદ્ર સાથે યોગ થયો તેથી તે કન્યાઓ નક્ષત્ર રૂપ થઈને તેની પછવાડે રહી, તેમાં રોહિણી કરીને હતી તેના ઉપર ચંદ્રની ઘણી પ્રીતિ હતી તેથી ખીજી સ્ત્રીઓને ઈર્ષ્યા આવી ને પોતાના પિતાને સર્વ વૃત્તાંત જઈ કહ્યાં; તેથી દક્ષને ક્રોધ ચડ્યો અને ચંદ્રને શાપ દીધો કે તને ક્ષય રોગ થશે. આ સમાચાર સાંભળી ચંદ્ર દક્ષને શરણે જઈ કરગરવા લાગ્યો ત્યારે તે બોલ્યા કે મારો શાપ નિવારણ થવાનો નહિ પણ શુદ્ધ પક્ષમાં તારી કળા દિન દિન પ્રત્યે વધશે અને પછી પાછી તેજ ક્રમે ઘટતી જશે, એમ આપ્યાં કરશે.

(ટ) ચિત્રરથ.

શિવ, ઈન્દ્ર અને કુબેર એ ત્રણેની સભામાં ગાયન કરનાર ગંધર્વો નો રાજા. મૂળ બ્રહ્મદેવના મરિચિપુત્ર થયા ને તેના કશ્યપ થયા, તે

કશ્યપ ઋષિને ૧૩ સ્ત્રીઓ હતી તેમાંથી અરિષ્ટા કરીને સ્ત્રી હતી તેનાથી સર્વ ગંધર્વ જાતિની ઉત્પત્તિ થઇ.

(ડ) કેશી દાનવ.

દૈત્યો માહેલો એક બળવાન દૈત્ય.

(ઢ) બૃહસ્પતિ.

બ્રહ્મદેવના પુત્ર અંગિરાને તેની સ્ત્રી શ્રદ્ધાને પેટે બૃહસ્પતિ અને ઉતથ્ય એ પુત્રથયા. તેમાં બૃહસ્પતિ દેવતાના ગુરુ થયા.

(ણ) ગાલવ.

મહાભારથના ઉદ્યોગ પર્વમાં ગાલવની કથા છે તેમાં તેને વિશ્વામિત્ર ઋષિનો શિષ્ય કરીને લખેલોછિ ને આડેકાણે તો ભરતનો શિષ્ય છે પણ ભરતના શિષ્ય ગાલવ અને પૈલવની જુદી કથા ખીલે કહિથી મળી શકતી નથી તેથી ભરતની પામેથીનાટક વિદ્યા શીખવાને તેના શિષ્ય થયા હશે. ગાલવ વિશ્વામિત્ર પાસે ભણી રહ્યો ત્યારે ગુરુદક્ષિણા માગવા ઋષિને કહ્યું. તે સાંભલી ઋષિને ક્રોધ ચડ્યો અને આડેસે શ્યામકરણી ધોડા માગ્યા. તે ધોડા માત્ર એક કાને કાળા બાકી આખે અંગે ધોળાહતા. એવા ધોડા બધા મલીને ૧૦૦૦ હતા અને તે વરણુની પાસે હતા. એક વેળાએ કન્યકુબ્જના રાજા ગાધી પાસે જમદગ્નિનો પિતા ઋચીક બ્રાહ્મણ તેની સત્યવતી કન્યા માગવા લાગ્યો. રાજાને લાગ્યું કે મારી કન્યાને આ વર યોગ્ય નથી પણ ના કેહેવાથી કોપશે તેથી ટાહાડે પાણિયે ખસ કાઢાડવાનો ઉપાય કરવા માંડે તેને કહ્યું કે જો તું ૧૦૦૦ શ્યામકરણી ધોડા મને આણી આપે તો તેને મારી કન્યા આપું. ઋચીક વરણુ પાસે ગયો અને ધોડા લાવીને ગાધીને આપ્યા પછી તેણે સત્યવતી કન્યા પરણાવી ને ૬૦૦ ધોડા જુદાજુદા રાજાઓને વેહેંચી દીધા તથા બાકીના બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપ્યા. તે ધોડા એકઠા કરવાની કડાકૂટ માથા ઉપર આવી પડી એટલે ગાલવ પોતાના મિત્ર ગરુડપાસે ગયો તે તેને પ્ર-

તિજ્ઞાનના રાજ યયાતિ પાસે લઈ ગયો. પણ તેની પાસે ઘોડા હતા નહિ તેથી પોતાની માધવી નામની કન્યા તેને આપી. તે લઈને ગાલવ અયોધ્યાના રાજ હર્ષસ્વ પાસે ગયો. તેને માધવી સ્ત્રીથી એક પુત્ર થાય એટલે ૨૦૦ શ્યામકરણી ઘોડા આપવા એવી સરત કરીને તેને કન્યા આપી ને પુત્ર થયો એટલે ઘોડા તથા કન્યા લઈ કાશીના રાજ દિવોદાસ પાસે ગયો. ત્યાં પણ એવીજ સરત કરી ને પછી ઉસીનરના રાજ ભોજ પાસે ગયો ત્યાં પણ એવીજ સરત કરી. એ પ્રમાણે ત્રણ રાજ પાસેથઈને ૬૦૦ ઘોડા મળ્યા તે તથા માધવી લઈને તે વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યોને ૬૦૦ ઘોડા આપ્યા ને બંને ઘોડાને વારતે એક પુત્ર થતા સુધી માધવી કન્યા ઋષિને સોંપી પછી તેને અષ્ટક નામે પુત્ર થયો તેને પોતાનો આશ્રમ અને ઘોડા આપીને ઋષિ વનમાં ગયા. તે જગ્યા પછી અષ્ટકપુર કહેવાય. ગાલવ પણ માધવીને તેના પિતાને ઘેર પાછી સોંપીને પોતાના ગુરુ પ્રમાણે વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા નીકળી પડ્યો.

(ત) પૈલવ.

બ્યાસે આરવેદ શીખવવા આર શિષ્ય કસ્યા હતા, તેમાં પૈલ કરી ને એક ઋષિ હતા તેમને ઋગ્વેદ શીખવ્યો તે ઋષિ ત્યાર પછી ઋગ્વેદના આચાર્ય કહેવાયા તેમના વંશમાં જે થયા તે પૈલવ કહેવાયા. તેમાંનો આ કોઈ હશે.

(થ) સરસ્વતિ.

પ્રહ્લાની પુત્રી, અને સર્વ પ્રકારની વિદ્યાની અધિષ્ઠાતા દેવી.

(દ) લક્ષ્મી.

સમુદ્રની પુત્રી અને વિષ્ણુની સ્ત્રી. વધારે ખુબાસાને માટે નીચેની ટીપ વાંચો.

(ઘ) વારુણી.

સમુદ્રમંથન કરતી અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થયા પછી વારુણી ઉત્પન્ન

થઈ. તે જળ દેવતા વરુણની કન્યા હતી માટે વારુણી કેહેવાઈ. તે પોતાને માટે વર શોધવા લાગી પણ દેવોએ તેનો સ્વિકાર કર્યો નહિ અને દેવતાઓએ કર્યો. વારુણી એટલે મધ અથવા સુરા તેનું દેવોએ ગ્રહણ કર્યું તેથી તેઓ સુર કેહેવાયા. કેટલેક ઢોકાણે લક્ષ્મીની વડી બેઠેન અલક્ષ્મી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લખેલી છે તેથી મને લાગેછે કે વારુણી ને અલક્ષ્મી એ એકજ છે. ભરતના નાટકમાં પણ મેનકા વારુણી થઈ હતી અને ઉર્વશી લક્ષ્મી થઈ હતી એટલે આપણી રીત પ્રમાણે બન્ને બેઠેનો એકઠી રહે તેથી મહોદી બેઠેન જ્ઞાની બેઠેનને પૂછેછે કે તને કયો વર ગમેછે. વળી અલક્ષ્મી પેહેલી ઉત્પન્ન થયેલી છે તેમજ વારુણી પણ પેહેલીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેમજ સમુદ્રમંથનમાં અમ્બરાઓ વિના માત્ર બેજ કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે ત્રીજી થઈ નથી તે વારુણી અથવા અલક્ષ્મી અને પીજી લક્ષ્મી.

(ન) કેશવ, પુરુષોત્તમ

વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણ—ઈશ્વરનો અવતાર.

(પ) સૂર્યની આરાધના.

બાર મહિનાના બાર સૂર્ય બદલાય છે, એટલે અકેકો સૂર્યનો ફરવાનો વારો એકેક માસ રહેછે, અને તેની સાથે વેદ મંત્ર વડે સ્તુતિ કરવાને એક ઋષિ, ગાયનકરવાને એક ગાંધર્વ, નૃત્ય કરવાને એક અમ્બરા, રસ્તામાં રથભરાય અથવા અટકે માટે રસ્તો ઠીક કરવાને યક્ષ, અને રાક્ષસ. અને ઘોડાસાથે રથ બેડવાને એક નાગ. એ પ્રમાણે વારા પ્રમાણે બદલાયછે. માત્ર સારથી અરુણ બદલાયા વિનાનો રહેછે. ક્રિયા-મહિનામાં ક્રિયા સૂર્યનો સાથ ક્રિયો હોયછે તે વિષે કુર્મ પુરાણમાં મહિનાના અનુક્રમ લખ્યાછે તે હું નીચે લખુંછું. વિષ્ણુપુરાણનો ક્રમ એ કરતાં જુદો છે, તથા સાધના નામમાં પણ ફેરફાર છે.

મહિનો.	સૂર્ય.	ઋષિ.	આશ્વરા.	ગાંધર્વ.	યજ્ઞ.	રાક્ષસ.	નામ.
૧ ચૈત્ર.	ધાતા.	પુલસ્ત્ય.	કૃતસ્થલી.	તુંબરૂ.	રથકૃત.	હેતી.	વાંસુકી.
૨ વૈશાખ.	અર્યમા.	પુલહ.	પુંજિકસ્થલી.	નારદઋષિ.	ઓળ.	પ્રહોતી.	કચ્છનીર.
૩ જ્યેષ્ઠ.	મિત્ર.	અત્રિ.	મેનકા.	હાહા.	રથસ્વન.	પૌરુષેય.	તક્ષક.
૪ આષાઢ.	વરુણ.	વસિષ્ઠ.	રંભા.	હુહું.	સહજન્ય.	ત્રિત્રસ્વન.	શુક્ર.
૫ શ્રાવણ.	ઈન્દ્ર.	અંગિરા.	પ્રમ્લોચ્યા.	વિશ્વાવસુ.	શોતા.	વર્ષ.	એલાપત્ર.
૬ ભાદ્રપદ.	વિવસ્વાન.	ભૃગુ.	અનુમ્લોચ્યા.	ઉગ્રસેન.	આસારણુ.	વ્યાઘ્ર.	શંખપાલ.
૭ માઘ.	પૃથા.	ગૌતમ.	ધ્રતાચી.	સૂણેણુ.	સૂરચિ.	વાત.	ધનંજય.
૮ ફાલ્ગુણ.	પર્વત્ય.	ભરદ્વાજ.	મેનજિત.	વિશ્વ.	ઋતુ.	વર્મા.	ઐરાવત.
૯ માર્ગશીર્ષ.	આંશુ.	કશ્યપ.	ઉર્વશી.	ઋતસેન.	તાર્ક્ષ.	વિધુચ્છત્રુ.	મહાશંખ.
૧૦ પૌષ.	ભગ.	આયુ.	પૂર્વચિત્તિ.	અરિષ્ટેનેમિ.	ઘાણું.	સ્પૂર્જ.	કકોટક.
૧૧ આશ્વિન.	તપશ્વ.	જમદગ્નિ.	તિલોતમા.	ધ્રતરાષ્ટ્ર.	શતજિત.	મહાપેત.	કંબલ.
૧૨ કાર્તિક.	વિશ્વ.	વિશ્વામિત્ર.	રંભા.	સૂર્યવર્મા.	મત્યજિત.	મખપેત.	અશ્વતર.

ઉપરના કુર્મ પુરાણના ક્રમના કોષ્ટકમાં નારદને ગાંધર્વમાં ગણ્યા છે. આષાઢમાં રંભાનો વારો લખ્યો છતાં કાર્તિકમાં કરીને લખ્યો છે એ સૂચક છે. મેનકા, રંભા, ઉર્વશી એટલાં નામ આવી ગયાં. ચિત્રલેખાનું નામ આવ્યું નથી, પણ ખીજ કોઈ ક્રમમાં તેનું નામ હશે ખરું. કદાપિ રંભા એ ડોકાણે છે તેમાંથી એક ડોકાણે તે હશે.

(ક) ગંધમાદન પર્વત અને વન.

જીદાજીદા પુરાણોમાં આ પર્વતનું સ્થાન જીદી જીદી જગ્યાએ લખ્યું છે. પદ્મપુરાણમાં એક ટુકાણે લખ્યું છે કે તે પશ્ચિમમાં છે અને ખીજે ટુકાણે લખ્યું છે કે પૂર્વમાં છે. આ નાટકના સંબંધ પ્રમાણે તે ઈશાનમાં ડાબાતી પૂર્વ માની લઈએ તો તે આલીશકે એમ છે. હિમાલય પર્વતનો પ્રદેશ એ કૈલાસ ગણેલું જણાય છે અને પદ્મપુરાણમાં ગંધમાદન પર્વત ઉપર અપ્સરા, ગાંધર્વ અને રાક્ષસ સહિત કુખેર રહે છે એમ લખ્યું છે. કુખેરની અલકાપુરી કૈલાસમાં છે તે પ્રમાણે કૈલાસ પર્વતની એક શાખા એજ આ ગંધમાદન પર્વત અને તેના ઉપરનું જો વન તેજ ગંધમાદન વન.

(બ) મંદા કિની.

ગંધમાદન પર્વતમાંથી વહેનારી કોઈ એક નદી.

(મ) વિદ્યાધર અને ઉદકવતી.

વિદ્યાધર એ કોઈએક ગાંધર્વ; અને ઉદકવતી તેની પુત્રી. વિદ્યાધર જો વનમાં રહેતો તે વિદ્યાધર વન કહેવાય છે.

(મ) કુમારવન.

કૈલાસ પર્વતની શાખાવાળા ગંધમાદન પર્વતના અરણ્યમાં સકળ કલુષ નામનો કચ્છ છે. એનું નામ કુમારવન પડવાનું કારણ એવું કે કુમાર અથવા કાર્તિક સ્વામિ નૈષ્ઠિક 'વ્રહ્મચર્યવ્રત' ધારણ કરીને એ વનમાં રહેતા હતા તેમણે એ વનની એવી મર્યાદા કરી લીધી હતી કે જો સ્ત્રી એમાં પ્રવેશ કરે તે વેલરૂપ બની જાય, અને પાર્વતીના પગના રંગથી ઉત્પન્ન થયેલો સંગમનીય નો સ્પર્શ થાય તોજ પોતાનું મૂળ રૂપ હોય તેવું ધારણ કરી શકે.

(ચ) સુરભીકંધર પર્વત.

કૈલાસ પર્વતનો સંબંધ સાંધનારો એક પર્વત.

(૨) કુમાર અથવા કાર્તિકસ્વામી.

મહાભારતના વનપર્વમાં એમ લખ્યું છે કે, સપ્ત ઋષિની સ્ત્રીઓ જોઈને અગ્નિ સકામ થયો ને તેને એન પડવાં લાગ્યું નહિ તેથી વનમાં ગયો, ત્યાં તેની સ્ત્રી સ્વાહા ગઈ, અને તેણે જાણ્યું કે સપ્તઋષિની સ્ત્રીઓનાથી એ મોહિત થયો છે. પછી ઋષિની સ્ત્રીનું રૂપ તેણે પોતે ધારણ કર્યું તેની સાથે અગ્નિનો યોગ થયો તેના કાર્તિક સ્વામી થયા. સ્વાહાથી અરંધતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકાયું નહિ. માત્ર ૬ સ્ત્રીઓનું કરી શકી. ને છ વાર યોગ થવાથી ગર્ભ રહ્યો તેને છ મુખ થયાં તેથી કાર્તિક સ્વામીનું ષડાનન એટલે છ મુખ વાળો એવું નામ પડ્યું છે. મહા ભારતમાં અગ્નિ એજ શિવ ગણ્યા છે તેથી તે શિવનો પુત્ર ગણાવો જોઈયે.

રામાયણના બાલકાંડમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે— મહાદેવને પાર્વતી સાથે ક્રીડા કરતાં દેવનાં* ૧૦૦ વર્ષ ગયાં પણ તેમને સંતાન થયું નહિ એવું જોઈને સર્વ દેવ મહાદેવ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે તમારું બલવાન તેજ કોઈ ધારણ કરી શકશે નહિ માટે વિહાર કરવો જવા દઈને ત્રૈલોક્યના હિતને અર્થે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી તપશ્ચર્યા કરો. મહાદેવે કહ્યું કે હવેથી હું મારું તેજ ધારણ કરીશ પણ ખલિત થયેલું તેજ છે તેનું શું કરવું? ત્યારે દેવોએ પૃથ્વીને ધારણ કરાવાનું કહ્યું તે ઉપરથી તેજ પૃથ્વી ઉપર નાંખ્યું એટલે આખી પૃથ્વી વ્યાપી ગઈ, ત્યારે દેવોએ અગ્નિને કહ્યું કે વાયુની સાહાયતાથી તું શિવનું તેજ ધારણ કર્ય. અગ્નિએ ત્યારે બાજુએથી તેજ ગ્રહણ કરીને આકાશગંગાને કહ્યું કે આ શિવનું તેજ ધારણ કર્ય. તેણે ધારણ કર્યું તેથી તેનું સર્વ અંગ તેજથી વ્યાપી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું અને બહુ તેજવાન તેથી તે પણ ધારણ કરી શકી નહિ ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું કે તું હિમાચળ પર્વત ઉપર

* આપણું એક વર્ષ તે દેવનો એક દિવસ—ઉત્તરાયન એ દેવનો દિવસ અને દક્ષિણાયન એ રાત્રી.

નાંખી દે. ગંગાએ તે પર્વત ઉપર નાંખ્યું, તેથી તે પર્વત સુવર્ણનો થઈ ગયો અને તેમાં મેલના મિશ્રિતપણાનો જે ભાગ હતો તેથી ખીજા સર્વ ધાતુ ઉત્પન્ન થયા. ને એક મહા કાન્તિવાન કુમાર સંભવ થયો તે હિમાચળની કન્યા પાર્વતીને તેજ ધારણ કસ્યાવિના પ્રાપ્ત થયો, તોપણ તેણિયે પુત્ર પ્રમાણેજ ગણ્યો. સર્વે દેવોએ કૃતિકા નક્ષત્રને દૂધ પાવાને પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે તે મારા નામથી મારો પુત્ર કેહેવાય તો હું ધવરાવું. દેવોએ તે વાત માન્ય કરીને કૃતિકા નક્ષત્ર ઉપરથી તેનું નામ કાર્તિકેય પાડ્યું તે ઉપરથી કાર્તિક સ્વામી કેહેવાયા અને ગંગામાંથી શિવનું વિર્ય સ્કંદ એટલે પડ્યું તે ઉપરથી કુમારનું નામ સ્કંદ કેહેવાયું. છએ કૃતિકાને દૂધ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું એટલે તે કુમાર છમ્હોડાં કરી પિવા લાગ્યો તેથી ષડાનન (ષડ = છ + આનન = મુખ) કેહેવાયા. પછી તે મ્હોટા થયા.

દેવને દૈત્ય બહુ પિડતા હતા અને તેમનો સેનાપતિ વૃહ્થ થયો હતો ત્યારે ઈંદ્ર સહિત સર્વ દેવ ઋક્ષદેવ પાસે જઈ સેનાપતિ માગવા લાગ્યા તેમણે કહ્યું કે ઉપર પ્રમાણે કાર્તિક સ્વામીની ઉત્પત્તિ થશે તે બળવાન પુરૂષને તમારો સેનાપતિ ઠરાવજો તે પ્રમાણે પછી તે કાર્તિક સ્વામીને દેવતાઓના સેનાધિપતિનો સર્વે એ મળીને અભિષેક કર્યો.

(લ) નિમિશા અથવા નૈમિષ અરણ્ય.

વાયુ પુરાણમાં એવું આખ્યાન છે કે, કલિયુગના પ્રારંભમાં સર્વ અપવિત્ર જગ્યા થવા લાગી ત્યારે સર્વે ઋષિઓ ઋક્ષદેવ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે અમને કલિયુગનો બાધ નડે નહિ એવું સ્થળ બતાવો. ઋક્ષદેવે એક મનોમય ચક્ર ઉત્પન્ન કરીને આલતું કર્યું, અને ઋષિઓને કહ્યું કે, આ ચક્રની પછવાડે પછવાડે તમે જાઓ, અને જે સ્થળે એની ધારા ખંડિત થાય તે જગ્યા તપ કરવાને શુદ્ધ સમજજો. ચક્ર આલ્યું, એટલે ઋક્ષદેવને નમસ્કાર કરીને ઋષિઓ તેની પછવાડે આલ્યા, ને નિમિશારણ્યની જગ્યા આગળ ચક્રની ધારા ખંડિત થઈ.

નેમી એટલે ધારા શીર્ષકે— ખંડિત થાય. તે ઉપરથી નિમિશ અને તેને
અળ પ્રત્યય લાગવાથી નૈમિશ થયું — આ ઉપરથી તે અરણ્યનું નામ
નિમિશ અથવા નૈમિશ પડ્યું. કેટલેક ઠેકાણે નૈમિષ કહેછે તે વિષે વારા-
હ પુરાણમાં લખ્યું છે કે ગૌરમુખ ઋષિને વિષ્ણુએ કહ્યું કે, આ જ-
ગ્યાએ એક નિમિષમાં (આંખ મીચીને ઉઘાડિયે તેટલીવારમાં) દાનવ
મારી નાંખ્યા છે તે ઉપરથી તેનું નામ નૈમિષ અરણ્ય પડશે. આ અરણ્ય-
માં ચક્રની પછવાડે ૮૮ હજાર ઋષિઓ ગયા હતા, તેમણે વ્યાસના શિષ્ય
સુત પાસેથી અઢાર પુરાણ એ સ્થળે સાંભળ્યાં, ત્યાં એક હજાર વર્ષ સુધી
રહ્યા પછી મુક્ત થયા. આ અરણ્ય અયોધ્યાપુરીની પાસે છે અને તેમાં
ગોમતી નદી વહેછે. ત્યાં સુતની ગાદી છે. આખા અરણ્યમાં સમિ-
ધા, કુશ, દર્ભ, શમી ઇત્યાદિ છે, ને ગોમતી નદી કુંડની પેઠે ગોળાકાર
થતી થતી વહેછે.

(વ) અયવન ભાર્ગવ.

પ્રહ્લદેવતા પુત્ર ભૃગુને પુલોમાના પેટના અયવન થયા. તે ભૃગુના
પુત્ર માટે ભાર્ગવ. પુલોમા બ્હાની હતી ત્યારે પોતાના પિતાને ઘેર રડતી
હતી તે વેળાએ તેના પિતાએ કહ્યું કે હું તને તાલઘટ રાક્ષસને આપીશ.
બનવા કાળ એવો કે તે વેળાએ તે રાક્ષસ ધરને આંગણે આવ્યો હતો
તે સાંભળીને ખુશી થઈ ચાલતો થયો. પણ કન્યાકાળની વેળાએ તે કન્યા
ભૃગુને દીધી તેને તેનો ગર્ભ રહ્યો હતો તેવામાં પેલો રાક્ષસ આવ્યો.
ભૃગુ સ્નાન કરવા ગયા હતા તેથી અતિથિ બાણીને તેની પૂજા કરી, પછી
રાક્ષસે ધરમાં અગ્નિ હતા તેમને કહ્યું કે, સાચું કોહો આ કોની સ્ત્રી, ત્યારે
અગ્નિ બોલ્યા કે, વાસાથી તને આપવાને એના પિતાએ કહ્યું હતું પરંતુ
તથાપિ અમારી સમક્ષ મંત્ર વિધિવડે ભૃગુને દીધી છે માટે તેનીજ સ્ત્રી
કહેવાય. તે નહિ સાંભળતાં તાલઘટ ભુંડનું રૂપ લઈને સ્ત્રી લઈ નાહી, પછી
તે પણ તે શોકથી બહુજ રડવા લાગી. તેનાં આંસુવડે વધૂમરા નામની
એક નદી થઈ. તે સ્ત્રીએ સૂર્યની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે, તું ગર્ભ પ્ર-

સવ હર એટલે રાક્ષસથી મુક્ત થઈશ. આ સૂચના પ્રમાણે તેણિયે રાક્ષસને કહ્યું કે મારા પેટમાં ભૂયુ ઋષિનો ગર્ભ છે માટે તે નીચે નાંખવા દે હું તારા હાથમાંજ છું. રાક્ષસ પછી આકાશ માર્ગે લઈ આણતો હતો તે નીચે ઉતર્યો, ને પુલોમાએ ગર્ભ પ્રસવ્યો, તે મહિમાવંત ઋષિના પુત્રની આંખો રાક્ષસ ઉપર પડતાંજ તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો ચ્યુ, સ્વર્ણે એટલે બાહાર સરી પડ્યું એ ઉપરથી તે પુત્રનું નામ અયવન પડ્યું. સ્ત્રી, પુત્રને લઈને ઘેર પાછી ગઈ ને ભૂયુને મર્વ વર્તમાન કહ્યાં, તે ઉપરથી એગ્નિએ રક્ષણ કર્યું નહિ તેથી તેમણે અગ્નિને શાપ દીધો કે, “જાઓ તમે મર્વ-ભક્ષી થશો.”

અયવન ઋષિ તપ કરતા હતા તેમના ઉપર ઉવેઈના રાફડા બાત્રી ગયા હતા તેથી તે માઠીના ઢગલા જેવા દેખાતા હતા ને માત્ર એ આંખો ચક્રચકતી હતી, તેવામાં અયોધ્યાનો રાજા શર્યાતિ પોતાની સેના તથા કુટુંબ સહિત ઋષિના આશ્રમ પાસે આવી પોહોંચ્યો. ત્યાં ફરતાં ફરતાં રાજાની સુકન્યા નામે પુત્રી હતી તે મુખિયો સહિત રમતી રમતી અયવન ઋષિ પાસે આવી અને રાફડામાં ચક્રચકતી વસ્તુ જોઈને તેમાં કાંટા ખોડ્યા તેથી ઋષિની આંખો પૂરી ગઈ ને લોહી નીકળવા લાગ્યું, તે જોઈ સુકન્યા ત્યાંથી નાશી ગઈ. પણ ઋષિના કોપથી મર્વને ઝાડો, પેશાબ થતો ખંચ થયો ને પેટ વધવા લાગ્યાં, ત્યારે રાજાના જાણવામાં આવ્યું કે આ અયવન ઋષિનો આશ્રમ છે તેથી તે કોપે એવું કાંઈ કોઈએ કર્યું હશે. પિતાથી ખીનીને સુકન્યાએ જે બન્યું હતું તે કહી દીધું. તેથી રાજા ઋષિને ખોળતો આવી પોહોંચ્યો અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો કે, મારી બાલક છોકરીના ઉપર અનુગ્રહ કરો. ઋષિને કન્યા વરવાનું મન થયું તેથી રાજાને કહ્યું કે એ કન્યા મને પરણાવ. રાજાએ તે કન્યા ઋષિને દીધી; પછી એક વાર અયનીકુમાર (નાસત્ય, અને દસ્ય) દેવના વૈદ્ય આવી પોહોંચ્યાં તેમને ઋષિ કેહેવા લાગ્યા કે, મારી કન્યા તરણ છે અને હું વૃદ્ધ છું માટે મારી ઇચ્છા છે કે તમે મને તરણ કરો. તેના બદલામાં યાગમાં તમને સોમવદ્ધીની આહુતિ, વૈદ્ય છો તેથી અપા-

તી નથી તે આલતી કરાવીશ. પછી વૈદ્યોએ તે વાત માન્ય કરીને એક ધરામાં ઔષધિ નાંખી ને જરજરિત થઈ ગયેલા વિચિત્ર વૃક્ષ ઋષિને હાથે ઝાલીને ધરામાં નાખ્યા અને પોતે પણ તેમાં પડ્યા. પછી ત્રણે જાણુ સર્વ વાતે સરખા રૂપના થઈને બાહાર નીકળ્યા તે જોઈને સુકન્યા તો ઓળખી શકી નહિ કે ત્રણમાંથી મારો પતિ કોણુ. તેણે અશ્વની કુમારોની પ્રાર્થના કરી એટલે તેમણે તેનો પતિ ઓળખાવીને સંતુષ્ટ કરી અને વિમાનમાં બેસીને પોતે સ્વર્ગમાં આલતા થયા. પછી શર્યાતિ રાજાને યમ કરવો હતો તેથી પોતાના જમાઈને ઘેર આવ્યો ને પોતાની પુત્રીને તરણુ પુરૂષ સાથે જોઈને શંકાવાન થયો, પણ સુકન્યાએ બનેલી સર્વ વાત કહી દીધી તેથી રાજા પ્રસન્ન થયો ને મુનિને સાથે લઈ ગયો ને યમ કરવાનો આરંભ કર્યો તેમાં પોતાના જમાઈ સ્વયન મુનિને હોતા ઠરાવ્યા તેમણે યમમાં અશ્વનીકુમારની આહુતિ આણુ ઠરવાને અશ્વની કુમાર-મ્યાં સ્વાહા કરીને આહુતિ આપી તે જોઈ ઈંદ્ર આદિ દેવતા કોપ્યા. કેમકે વૈદ્યને આહુતિ અપાય નહિ ને અશ્વનીકુમાર પૈદ્ય હતા તેથી ઈન્દ્રે સ્વયન મુનિને મારવાને વજ્ર ઉગામ્યું પણ મુનિએ તેના હાથ સ્તંભાવી દીધા તે અશ્વની કુમારની આહુતિ આપવા દેવાની વાત સર્વ દેવોએ માન્ય કરી ત્યારે હતા તેવા હાલતા આલતા કર્યા. સુકન્યાથી સ્વયનને પુત્ર થયો તેનું નામ પ્રમતિ હતું.

(૩) સત્યવતી, ભાર્ગવી.

ભૃગુવંશમાં સ્વયન મુનિથયા તેથી તે ભાર્ગવ કહેવાયછે; તેમની સ્ત્રી ભાર્ગવી. પણ તેનું નામ સુકન્યા છે તે સ્વયન ભાર્ગવની ડીપ જોયાથી જાણવામાં આવશે, ને આઠકાણે સત્યવતી નામ લખ્યું છે તે મને લાગે-છે કે એના ગુણને લીધે એનું નામ લખ્યું હશે.

(૪) પૌલોમી, સચી.

ઈંદ્રની સ્ત્રી, પુલોમા દૈત્યની પુત્રી, તે ઉપરથી તેને પૌલોમી પણ કહે-છે, મન્વંતરે ઈંદ્ર બદલાય પણ તે ગાદીની સ્ત્રી છે તેથી ઈન્દ્ર ગમે એટ-

લા નવા થાઓ તથાપિ સચી તો ઈંદ્રાણી પદવિએ રહીને સર્વની સ્ત્રી-
થઈ રહેવાની.

(સ) જયન્તી.

ઈંદ્રએ સચીની પુત્ર, એને એક બેહેન છે તેનું નામ જયન્તી છે.

(હ) નારદ.

પ્રહ્લૂ નારદીય એને પદ્મપુરાણમાં આ મુનિને 'પ્રહ્લાનો પુત્ર કરીને
લખ્યો છે એને તેનો જન્મ પદ્મકલ્પમાં થયો છે. શ્રીભાગવતમાં, તેનો
ખીજો અવતાર વરાહ કલ્પમાં થયો લખેછે. તે દાસીને પેટ અવતર્યો
હતો, તેને વિષ્ણુનો ખરો ભક્ત ગણ્યો છે. તે ઉભુ તિલક કરી હાથે
વિષ્ણુની મૂર્તિની છાપ લઈ હાથમાં વીણા માથે તેની સ્તુતિ કરેછે, તે
આજે પણ એજ ઢબમાં ફરતો ફરેછે એમ કહેવાયછે. તેને ૬૦ હજાર
'પ્રાક્ષણ શિષ્ય હતા. નૃતમાં તે કુશલ ગણાયછે. એ જાણુને લડાવી માર-
વામાં તે એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે લડાઈ કરાવનારને લોકો નારદજી
કરીને કહેછે.

(ઝ) બુધ.

'પ્રહરપતિની સ્ત્રી તારાની માથે ચંદ્રે મંગમ કસ્યો તેથી તેને ગર્ભ ર-
હીને અતિ કાન્તિવાન પુત્ર અવતર્યો. તેની જાતકર્મ વિધિ કરવાને
'પ્રહરપતિને ઘેર સર્વ દેવ એકઠા થયા તે વચ્ચે ચંદ્ર કહેવા લાગ્યો કે એ પુત્ર
મારો છે માટે હું લઈ જઈશ. 'પ્રહરપતિ કહે મારો છે. બંનેને તકરાર થઈ,
લડાઈનો સમારંભ થયો, દેવના શત્રુ દાનવ ચંદ્રના ભણી થયા, એને દેવ
પોતાના ગુરના ભણી થયા. પછી કળિયો પતાવાને 'પ્રહરદેવ ત્યાં આવી
પોહોંઆ એને તારાને પૂછ્યું કે એ પુત્ર કોનો? ત્યારે તારાએ કહ્યું કે ચંદ્ર-
નો. પછી 'પ્રહરદેવે તે પુત્ર ચંદ્રને આપ્યો. ને તેનું નામ બુધ કરીને રાખ્યું.
ચંદ્રે તેને પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું ને એજ કરીને સ્થાપ્યો. તથા 'પ્રહરદેવે
તેને ગ્રહ કરી સ્થાપ્યો. વધારે વૃતાંતને સાર પુરરવની ટીપ જીવો.

(ક) ભરતમુનિ.

નૃત્યવિદ્યા, નાટક આદિનો પ્રથમ રચનાર.

(જ) લોકપાળ.

અક્રવર્તી રાજના દરબારમાં જેમ મંડલિક રાજાઓ એકઠા થાય છે તેમ મહેદ્ર એ લોકપાલનો ઉપરી છે તેથી તેઓ તેની સભામાં એકઠા થાય છે. બ્રહ્માએ જગતમાં જેમ જેમ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી, તેમ તેમ તેઓના ઉપર સત્તા ચલાવવાને ઉપરી ઠરાવ્યા, અને તેઓ લોકનું પાલણુ કરવાને અર્થે ઠસ્યા તેથી લોકપાલ કહેવાયા. પુરાણોમાં તેઓનાં નામ આપેલાં છે. હરિવંશમાં જે નામ આપેલાં છે તે માહેલાં થોડાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

ઇન્દ્ર, સ્વર્ગ, મૃત્યુ, ને પાતાળનો લોકપાળ. (સર્વનો અધિપતિ).

સોમ, નક્ષત્ર, ઔષધિ, બ્રાહ્મણ, ઇત્યાદિનો.

દક્ષ, મનુષ્યોનો.

વરુણ, પાણીનો.

વૈશ્વાનર. અગ્નિદ્યાતાદિ પિતૃગણ છે તેનો.

વાયુ. કાળ, અવાજ ઇત્યાદિનો.

મહાદેવ. ભૂતલોક, પિશાચ ઇત્યાદિનો.

કુબેર. યક્ષ, રાક્ષસ, ગુહ્યક જાતિ, બંડાર ઇત્યાદિનો.

શેષ, સર્પ જાતિનો.

વાસુકી. પાતાલની નાગ જાતિનો.

પરજન્ય. સમુદ્ર, મેઘ, નદી, ઇત્યાદિનો.

ચિત્રરથ, ગાંધર્વનો.

કામદેવ, અપ્સરાઓનો.

નન્દી, ચતુષ્પાદી પ્રાણિયોનો.

હિરણ્યાક્ષ, દૈત્યોનો.

ગરડ, પશ્ચિમોનો.

પિંગળ, ઉત્તર દિશાનો.

યમ, દક્ષિણદિશાનો.

અમ્બુશુ, પૂર્વ દિશાનો.

અમ્બુરજ, પશ્ચિમ દિશાનો.

ઈત્યાદિ. ઈત્યાદિ.

સૂચના.

- ૧ જયકુમારી વિજય નાટક. ... (ખીજી આવૃત્તિ છપાયછે.)
- ૨ આરોગ્યતા સૂચક. ... આવી ગઈછે.
- ૩ બર્થોલ્ડનું ચમત્કારિક ચરિત્ર. ૦-૧૩-૬
- ૪ લક્ષ્મી કુઃખદર્શક. (નાટક) ૧-૮-૦
- ૫ સંતોષ સુરતર. ... ૦-૫-૦
- ૬ પ્રસ્તાવિક કથાસમાજ. ... ૧-૦-૦
- ૭ હિતોપદેશ મિત્ર લાભ (સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી) ... ૧-૦-૦
- ૮ કુળવિષે નિબંધ. ૦-૪-૦
- ૯ હિતોપદેશ શબ્દાર્થ (સરકારી ડીપોમાંથી મળ્યે) ... ૦-૧૪-૦
- ૧૦ મણિ રત્નમાલા (મંસુ) ... ૦-૨-૦
- ૧૧ હિતર જયકુમારી (મંસુ) ... ૦-૮-૦
- ૧૨ વિપત્તિવિષે નિબંધ (મંસુ) ... ૦-૮-૦
- ૧૩ શેકમપિયર કથાસમાજ (સરકારી ડીપોમાંથી મળ્યે) ... ૧-૧૨-૦
- ૧૪ મુમુક્ષુમાની દિવાની કાયદાનો લઘુ ગ્રંથ (મંજી) ... ૨-૦-૦
- ૧૫ વિક્રમોર્વશી ત્રોટક. ૧-૮-૦
- ૧૬ દેશીરાજ્ય વિષે નિબંધ (મંસુ) ... (છપાયછે)
- ૧૭ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક મહાકવિ કાલિદાસ કૃત. દ્વે પછી છપાયે.
- મુબઈ બ્રાહ્મરકોટ કાલિકા દેવીના રસ્તા ઉપર.

મનોરદાસ રૂપજીની દુકાનેથી.

આત્મારામ સગુણની કંપનીની દુકાનેથી.

વાસુદેવ બાબાજી નવરંગની દુકાનેથી.

જનરલ એજન્સી અને બુક ડીપોમાંથી.

મુબઈ ધોબીતલાવ પાસે ચાપુક મેસમાંથી.

અમદાવાદ- યુનૅટડ કંપની અને જનરલ એજન્સીના છાપખાનામાંથી.

—ભરૂચ— અંગ્રેજી સ્કુલના શાસ્ત્રી. પ્રાણશંકર ગૌરીશંકર પાસેથી.

